

Establishing the Shī'ī Affiliation of Ḥaḍḥ b. Ghiyāth: A Textual and Historical Analysis

Jamaloddin Heidarifetrat^{1✉} and Mohammad Ali Rashidi²

1. Corresponding Author, Professor of Qom Seminary, Iran, Email: heidarifetrat@chmail.ir
2. Level four of Qom Seminary, Iran, Email: mohamad.nabi110@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
3 September 2025

Received in revised form:
5 November 2025

Accepted:
1 December 2025

Available online:
1 January 2026

Keywords:

Ḥaḍḥ b. Ghiyāth;
sectarian affiliation;
'ammī, Ahl al-Sunnah;
content analysis;
historical analysis;
judicial narrators.

ABSTRACT

Objective: This study aims to reassess and determine the sectarian affiliation of Ḥaḍḥ b. Ghiyāth al-Nakha'ī, a judge (qāḍī) and prolific transmitter from Imām al-Sādiq ('a). The central problem addressed is the long-standing historical dispute regarding whether he was Sunnī or Shī'ī, and the implications of this determination for the credibility and juridical authority of narrations attributed to him in Shī'ī ḥadīth sources.

Method: This research is a qualitative, library-based study employing a historical-textual analytical method. Data were collected from primary Shī'ī and Sunnī rijāl, bibliographical (fihrist), historical, and ḥadīth sources. The investigation focused on two principal axes: (1) analysis of early rijāl texts, and (2) content-based examination of the narrations transmitted by Ḥaḍḥ.

Findings: Historical analysis indicates that the view identifying Ḥaḍḥ as Sunnī originated in the 4th/10th century (al-Kashshī) and was reinforced in the 5th/11th century by al-Tūsī, continuing into the modern period. Conversely, the earliest attribution of Shī'ī affiliation to him appears in the 12th/18th century with al-Wāḥid al-Bihbahānī. Content analysis of his narrations and contextual evidence yields eight substantial indicators of his Shī'ī affiliation:

Al-Najāshī's meaningful silence - and implicit disagreement - regarding the claim of his being 'ammī (Sunnī).
Transmission of specifically Imāmī doctrines concerning Imamate and walāyah.

Use of distinctively Shī'ī expressions (e.g., *ju 'iltu fidāk*).

A report in which Imām al-Kāzīm ('a) addresses him among "our awliyā' and Shī'a."

Transmission from Imām al-Kāzīm ('a), a phenomenon rare among Sunnī narrators.

Narration of esoteric (bāṭinī) and ta'wīl-oriented traditions.

The absence of any sectarian criticism in al-Barqī's rijāl work.

Al-Tūsī's practical reliance on his solitary reports in juridical reasoning.

Conclusion: Taken collectively, these indicators strongly support the conclusion that Ḥaḍḥ b. Ghiyāth was Shī'ī in affiliation, though he may have accepted judicial office under the 'Abbāsīd state due to political or financial pressures. This reassessment undermines the historical basis for dismissing his narrations in later Imāmī jurisprudence and calls for renewed evaluation of his rijāl status and transmitted reports. The study offers a methodological model for integrating historical and content-based analysis in narrator criticism.

Cite this article: Heidarifetrat, J.; & Rashidi, M.A.. (2025). Establishing the Shī'ī Affiliation of Ḥaḍḥ b. Ghiyāth: A Textual and Historical Analysis. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 157-194.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Determining the sectarian affiliation of narrators—particularly those who transmitted extensively from the Imāms (‘a)—is a foundational issue in ḥadīth and rijāl studies. Ḥaḍḥ b. Ghiyāth al-Nakha‘ī (117–194 AH), who served as judge in Baghdad and Kūfa during the reign of Hārūn al-Rashīd, is counted among the companions of Imām al-Ṣādiq (‘a) and transmitted approximately 170 narrations from him in a dedicated collection.

Despite this substantial transmission, his sectarian identity has been disputed. From the 4th/10th century onward, rijāl authorities such as al-Kashshī—and subsequently al-Ṭūsī in the 5th/11th century—classified him as *‘āmmī al-madhhab* (i.e., Sunni). This classification influenced later juristic traditions, particularly in Ḥillah and Jabal ‘Āmil, where his narrations were often marginalized in legal derivation (*istinbāt*).

Beginning in the 12th/18th century, however, scholars such as al-Wāḥid al-Bihbahānī, relying on internal textual evidence, advanced the hypothesis of his Shī‘ī affiliation. Yet no comprehensive and independent study has systematically evaluated all relevant historical and textual evidence. The present study addresses the following question: Given the available historical and textual evidence, how should the sectarian affiliation of Ḥaḍḥ b. Ghiyāth be assessed?

Methodology

This study is a fundamental-historical investigation conducted using a qualitative content analysis approach.

The research population consists of all sources related to Ḥaḍḥ b. Ghiyāth, categorized into two groups:

1. Shi‘ī biographical (*rijāl*), bibliographical (*fihrist*), and historical sources (such as *Rijāl al-Najāshī*, *Rijāl al-Kashshī*, *Rijāl al-Ṭūsī*, and *Rijāl al-Barqī*), as well as Sunni historical and biographical sources (such as *Tārīkh Baghdād* by al-Khaṭīb al-Baghdādī, *al-Ṭabaqāt al-Kubrā* by Ibn Sa‘d, and *Siyar A‘lām al-Nubalā’* by al-Dhahabī).

2. Shi‘ī ḥadīth sources that transmit narrations attributed to Ḥaḍḥ (such as *al-Kāfī*, *Tahdhīb al-Aḥkām*, and *Tafsīr al-Qummī*).

The sampling method was purposeful and comprehensive (total enumeration), meaning that all references to Ḥaḍḥ within these sources were examined. The data collection tool consisted of systematic library-based note-taking from the aforementioned texts. The principal variable of the study is “the madhhab (sectarian affiliation) of Ḥaḍḥ b. Ghiyāth,” with two possible values: Shi‘ī or Sunni. Data analysis was conducted through a combination of historical-critical analysis and qualitative content analysis.

Accordingly, the historical development of scholarly views regarding the sectarian affiliation of Ḥaḥṣ was first reconstructed. Subsequently, focusing on two major methodological approaches — (1) analysis of early rijāl texts and (2) textual/content analysis of narrations attributed to Ḥaḥṣ — all supporting and opposing evidences for the hypothesis of his Shī'ī affiliation were extracted, classified, and evaluated based on their evidentiary strength and internal coherence.

3. Findings

A. Historical Development of Opinions

The attribution of Sunnī affiliation stems primarily from al-Kashshī's designation of him as *'āmmī*, later affirmed by al-Ṭūsī. This position was subsequently adopted by numerous jurists and rijāl scholars across centuries. In contrast, al-Wāḥid al-Bihbahānī was the first to argue explicitly for his Shī'ī identity based on the doctrinal content of his narrations. Later scholars such as al-Nūrī and al-Māmaqānī further developed this view.

B. Analysis of Early Rijāl Sources

Al-Najāshī's entry is particularly significant. Despite awareness of Ḥaḥṣ's judicial career, he does not identify him as *'āmmī*. Given al-Najāshī's explicit aim of documenting Shī'ī authors and his methodological precision—often correcting al-Ṭūsī—this silence is best interpreted as implicit disagreement with the classification of Ḥaḥṣ as Sunnī. Similarly, al-Barqī does not criticize his sectarian affiliation, and the placement of a similarly named narrator among the companions of Imām al-Ṣādiq ('a) further weakens the claim of doctrinal deviation.

C. Content-Based Indicators of Shī'ī Affiliation

The internal evidence of his narrations provides several strong indicators:

Transmission of Imāmī doctrines: His reports include affirmations of Imamate and legislative and ontological walāyah of the Ahl al-Bayt ('a), exceeding mere devotional reverence.

Esoteric and ta'wīl-based reports: He transmits allegorical and inner interpretations of Qur'ānic verses, characteristic of Imāmī hermeneutics.

Distinctively Shī'ī expressions: His use of phrases such as *ju'iltu fidāk* indicates acknowledgment of the Imām's exceptional spiritual authority.

Direct affirmation by Imām al-Kāẓim (‘a): A narration in which the Imām addresses him among “our awliyā’ and Shī‘a” constitutes explicit textual evidence.

Transmission from Imām al-Kāẓim (‘a): Such transmission is rare among narrators identified as Sunnī.

Al-Ṭūsī’s practical reliance: Despite labeling him ‘āmmī, al-Ṭūsī frequently relies upon his solitary narrations in juridical reconciliation (jam‘ al-adillah), unlike his treatment of weak Sunnī transmitters.

D. Chronology of His Judicial Office

Chronological analysis demonstrates that Ḥafṣ’s primary period of ḥadīth transmission (approximately ages 25–60) preceded his judicial service (ages 60–77). Thus, his acceptance of judicial office under the ‘Abbāsids cannot serve as conclusive evidence of Sunnī affiliation and may plausibly be attributed to political coercion or taqiyyah.

4. Discussion and Conclusion

The cumulative weight of the eight indicators—particularly al-Najāshī’s meaningful silence and the explicitly Imāmī theological content of Ḥafṣ’s narrations—strongly supports the hypothesis of his Shī‘ī affiliation.

This conclusion challenges the principal rationale historically used to marginalize his narrations within later Imāmī jurisprudence. Given the broad consensus regarding his reliability (*thiqqah* status), a re-evaluation of his rijāl classification and transmitted corpus is warranted.

Methodologically, the study demonstrates the necessity of integrating historical-critical reconstruction with internal content analysis in narrator evaluation, offering a replicable model for advanced rijāl scholarship.

اثبات تشیع حفص بن غیاث بر پایه تحلیل متن شناسانه و تاریخی

جمال الدین حیدری فطرت^۱ و محمدعلی راشدی^۲

۱. نویسنده مسئول، استاد حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: heidarifetrat@chmail.ir

۲. دانش آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: mohamad.nabi110@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: این پژوهش با هدف بازخوانی و تعیین مذهب حفص بن غیاث نخعی قاضی، از راویان پرروایت امام صادق (ع)، انجام شده است. مسئله اصلی، حل چالش تاریخی درباره سنی یا شیعه بودن وی و ارزیابی تأثیر این تشخیص بر اعتبار روایات منسوب به او در منابع حدیثی شیعه است.
تاریخ دریافت: ۱۲ شهریور ۱۴۰۴	روش: این مطالعه از نوع پژوهش‌های کیفی کتابخانه‌ای با روش تحلیل تاریخی-متنی است. داده‌ها از منابع اولیه رجال، فهرستی، تاریخی و حدیثی شیعه و سنی گردآوری و با تمرکز بر دو محور اصلی «تحلیل متون کهن رجالی» و «تحلیل محتوای شناسانه روایات حفص» مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.
تاریخ بازنگری: ۱۴ آبان ۱۴۰۴	یافته‌ها: بررسی تاریخی نشان می‌دهد دیدگاه سنی بودن حفص از قرن چهارم (کشی) و پنجم (طوسی) آغاز و تا عصر حاضر تداوم یافته، در حالی که نخستین نگره‌های شیعه‌بودن وی از قرن دوازدهم (وحید بهبهانی) مطرح شد. تحلیل محتوای روایات حفص و شواهد پیرامونی، هشت نشانه قوی بر تشیع او ارائه می‌دهد: ۱. سکوت/مخالفت نجاشی با دیدگاه عامی بودن، ۲. نقل معارف خاص امامتی و ولایتی، ۳. به‌کارگیری تعبیر اختصاصی شیعیان (مانند «جعلت فداک»)، ۴. نگاه ویژه امام کاظم (ع) به وی و خطاب قرار دادنش در زمره اولیا و شیعیان، ۵. روایت‌گری از امام کاظم (ع) (که در راویان عامی نادر است)، ۶. نقل روایات تأویلی و باطنی، ۷. سکوت رجال برقی در نکوهش مذهبش، و ۸. تعامل مثبت شیخ طوسی با روایات منفرد وی.
تاریخ پذیرش: ۱۰ آذر ۱۴۰۴	نتیجه‌گیری: با استناد به مجموعه قرائن به‌دست آمده، حفص بن غیاث راوی شیعه‌مذهبی بوده که احتمالاً به دلیل فشارهای مالی یا حکومتی، منصب قضاوت در حکومت عباسی را پذیرفته است. این نتیجه‌گیری، مبنای ردّ روایات او را که در برخی دوره‌های فقهی شیعه رایج بود، سست می‌کند و لزوم بازنگری در احکام رجالی مربوط به وی و ارزیابی مجدد روایاتش را نشان می‌دهد. این پژوهش الگویی برای تلفیق تحلیل تاریخی و محتوایی در راوی‌شناسی ارائه می‌دهد.
کلیدواژه‌ها: حفص بن غیاث، مذهب راوی، عامی، اهل سنت، تحلیل محتوای شناسانه، تحلیل تاریخی، راویان قاضی	

استناد: حیدری فطرت، جمال الدین؛ و راشدی، محمدعلی (۱۴۰۴). اثبات تشیع حفص بن غیاث بر پایه تحلیل متن شناسانه و تاریخی. علوم حدیث تطبیقی، ۱۲ (۲۳)، ۱۵۷-۱۹۴.

© نویسندگان

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

شناخت مذهب راوی، یکی از مؤلفه‌های تأثیرگذار در راوی‌شناسی است که نگارندگان منابع رجالی، با ارائه داده‌های فراوان درباره آن، اهتمام خویش را در این زمینه، به نمایش گذاشته‌اند.^۱ در کنار راویان فراوانی که اطلاعات کافی درباره مذهب ایشان در دست است و آنها را در دو سوی «صحت» یا «فساد» مذهب قرار می‌دهد، راویانی بوده‌اند که ابهامات یا تردیدهایی درباره مذهب‌شان، همواره مورد بحث و نظر دانشمندان اسلامی به‌ویژه رجالیان بوده است. حفص بن غیاث نخعی قاضی، از اصحاب امام صادق علیه السلام، از راویان پرروایتی^۲ است که هر چند سنی‌بودنش، شهره گشته ولی گمانه شیعه‌بودنش بر پایه برخی نشانه‌ها، طرفدارانی از رجالیان و فقیهان در سده‌های اخیر، پیدا کرده است. در آخرین کتاب رجالی دوره قدما، نجاشی وی را اینگونه شناسانده است: «حفص بن غیاث بن طلق بن معاویه... أبو عمر القاضی. کوفی روی عن أبي عبد الله جعفر بن محمد علیه السلام... و مات بها سنة أربع و تسعين و مائة. له كتاب أخبرنا عدة من أصحابنا... و روی حفص عن أبي الحسن موسی علیه السلام» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴/ش ۳۴۶).

چالش در شناخت مذهب حفص بن غیاث، پا را از یک بحث علمی فراتر گذارده، روایات وی را نیز در مواردی، با «نپذیرفتن» روبرو ساخته است. پس از تأسیس حوزه علمی جله عراق و سپس جبل عامل لبنان و تعامل سلبی علمای این دو حوزه شیعی با روایات راویان ثقه فاسدالمذهب، ریزش روایات این دسته از راویان را شاهدیم. ابن ادریس حلی (وفات حدود ۶۰۰ق)، در ضمن یک بحث فقهی، دیدگاه شیخ طوسی را بر پایه پذیرش روایات حفص، کنار گذاشته، می‌گوید: «و المذی ذکره [طوسی] فی مسائل الخلاف رواية حفص بن غياث القاضي و هو عامی المذهب، فلا يجوز الرجوع إلى روايته و ترك الأصول» (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۳۰۰/۱).

۱. وعده‌ای که شیخ طوسی در مقدمه کتاب الفهرست خویش، مبنی بر پرداختن به مذاهب همه مؤلفان یادشده در کتابش یادآور شده، گویای اهمیت شناخت مذاهب راویان است: «و إذا ذكرت كل واحد من المصنفين و أصحاب الأصول فلا بد من أن... أُبين عن اعتقاده و هل هو موافق للحق أم هو مخالف له لأن كثيرا من مصنفی أصحابنا و أصحاب الأصول يتحلون المذاهب الفاسدة و إن كانت كتبهم معتمدة» (طوسی، ۱۴۱۷: ۳).

۲. برپایه نرم‌افزار درایة‌النور (محیط اسناد، سربرگ راوی) حفص بن غیاث نخعی در ۵۰ سند کتاب الکافی، ۱۰۴ سند کتب اربعه حدیثی و ۱۳۳ سند کتاب وسائل الشیعة حضور دارد.

محقق حلی (وفات ۶۷۶ق) نیز همین رویکرد را در مواجهه با روایات حفص بن غیاث بروز داده است. وی در مواضع مختلفی از کتاب فقهی اش، روایات حفص را به دلیل عامی بودنش، قابل عمل ندانسته یا ضعیف خوانده است: «طلحة بن زید بتری و حفص بن غیاث عامی، فلا عمل علی روایتها» (حلی، ۱۴۰۷: ۲/۲۹۸).

در ادامه، دیگر دانشمندان این دو حوزه شیعی، چون: علامه حلی^۲ (وفات ۷۲۶ق)، شهید اول^۳ (وفات ۷۸۶ق)، محقق کرکی^۴ (وفات ۹۴۰ق) و بالاخره شهید ثانی^۵ (وفات ۹۶۶ق) نیز بخاطر سنی بودن حفص، روایات او را قابل تکیه ندانسته، وی را ضعیف شمرده‌اند. این رویکرد سلبی نسبت به روایات حفص، در عصر حاضر نیز کم و بیش جریان دارد. در برخی منابع فقه معاصر^۶، شاهد همان رویکرد سلبی نسبت به روایات این راوی متهم به سنی بودن هستیم.

علیرغم گستره روایات حفص بن غیاث و پرچالش بودن بحث از مذهب وی، تا کنون پژوهشی مستقل درباره مذهب وی منتشر نشده^۷ که ضرورت آن را بیش از پیش، برمی‌نمایاند. در این نوشتار، پس از گذری بر داده‌های هویت‌شناسانه حفص بن غیاث نخعی، ابتدا به ترسیم دیدگاه‌های عالمان شیعه درباره مذهب حفص بن غیاث در قرون مختلف می‌پردازیم. پس از آن، بر پایه تحلیل متون کهن

۱. تصریح به ضعف روایات حفص را نیز در این کتاب می‌توان دید: «و ما رواه حفص بن غیاث، عن جعفر بن محمد... و حفص بن غیاث القاضي عامی، لأننا نقول: هذه الروایات و ان ضعف سندها...» (حلی، ۱۴۰۷: ۲/۲۹۸). و یا: «و فی روایة أخرى... و هی ضعیفة لأن ابن أبي عمیر فی هذه الروایة قال عن بعض أصحابنا، و ما أحسبه إلا حفص بن غیاث و حفص هذا ضعیف» (حلی، ۱۴۰۷: ۲/۵۵۳ و ۲۹۳).

۲. «لا تعویل علیها، لضعف حفص» (علامه حلی، ۱۴۱۲: ۳۵۵/۵) ایشان در جاهای متعددی قائل به ضعف روایاتی که حفص در سند آنها حضور دارد شده‌است. از جمله: ۷۰/۶: «و هذه الروایة ضعیفة، لأن فی طریقها حفص بن غیاث.»
۳. «قد روی حفص بن غیاث عن الباقر و الصادق»: «الأذان الثالث یوم الجمعة بدعة» و الطریق ضعیف. (شهید اول، ۱۴۱۹: ۳/۲۳۲).

۴. «و الروایة ضعیفة، فان حفص بن غیاث ضعیف» (کرکی، ۱۴۱۴: ۲/۴۱۷).

۵. «مستندة روایة حفص بن غیاث عن الصادق». و الطریق ضعیف (شهید ثانی، ۱۴۱۶: ۵/۹۹).

۶. برای نمونه، (نجفی، ۱۴۲۷: ۱۳): «و یلاحظ علی الاستدلال بالروایة: أولاً: أن فی سندها حفص بن غیاث و هو ضعیف».

۷. تنها یک مقاله مختصر، درباره نام حفص بن غیاث و قاضی شدن وی، توسط محمد ابراهیم الجیوشی در جامعة الازهر مصر نگاشته شده است. در این مقاله، بحثی درباره مذهب وی به‌میان نیامده؛ گو اینکه تردیدی در سنی بودنش نیست. «حفص بن غیاث ابوعمر القاضی الکوفی النخعی» (الجبوشی، ۱۳۹۵، الازهر، سال ۴۷).

رجالی، توجه به قرائن و نشانه‌های پیرامونی به‌ویژه تحلیل محتواسناسانه روایات حفص، به واکاوی مذهب این راوی پرچالش می‌پردازیم. نتیجه این فرایند، اثبات تشیع حفص بن غیاث خواهد بود. گفتنی است که بخش دوم پژوهش، یعنی «نقد نشانه‌های عامی بودن حفص بن غیاث»، در پژوهشی دیگر با همین نام به انجام رسیده است.

الف. نیم‌نگاهی به دوره فعالیت حدیثی و قضاوتی حفص بن غیاث

کامل‌ترین نسب حفص بن غیاث را در منابع شیعی، نجاشی رقم‌زده است. وی نسب حفص را تا «مالک بن ادد» یاد می‌کند:

«حفص بن غیاث بن طلق بن معاویه بن مالک بن الحارث بن ثعلبة بن ربیعة بن عامر بن جشم بن وهبیل بن سعد بن مالک بن النخع بن عمرو بن علقمة بن خالد بن مالک بن ادد» (نجاشی ۱۳۶۵: ۱۳۴/۳۴۶).^۱

نجاشی با تعبیر «کوفی»^۲، حفص را اصالتاً کوفی می‌داند. او که مانند شیخ طوسی، لقبش را «القاضی» اعلام داشته، به بیان فرایند تصدی قضاوت وی نیز پرداخته است. بر پایه اطلاعات نجاشی، وی ابتدا از سوی هارون الرشید، خلیفه وقت عباسی، متصدی قضاوت بخش شرقی بغداد شد هارون پس از مدتی، وی را به قضاوت کوفه گمارد: «ولی القضاء ببغداد الشرقية لهارون ثم ولاء قضاء الكوفة» (نجاشی، همان) جالب آنکه در زمان حضورش در بغداد در سمت قاضی بخش شرقی شهر، وی به فعالیت حدیثی‌اش نیز مشغول بوده است.^۳

نجاشی، کنیه وی را «ابوعمُر» و راوی کتابش را نیز فرزندش «عُمَر» دانسته است.^۴ شیخ در دو یادکرد میانی خویش در کتاب الرجال (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۸۸ و ۳۳۵)، با یادکرد لقب «النخعی»، وی

۱. نجاشی، ربیع بن محمد بن عمر المسلی و همچنین شیخ مفید را از دیگر نوادگان «مالک بن ادد بن زید بن یسحب بن عریب بن زید بن کهلان بن سبأ بن یسحب بن یعرب بن قحطان» (۳۹۹/۱۰۶۷) برشمرده است. کمیل بن زیاد نخعی نیز (ف ۸۲) نیز از نوادگان مالک بن ادد است.

۲. محقق تستری در فصل دوم مقدمه قاموس الرجال (۱۳/۱) یادکرد شهر را بدون «أل»، حاکی از اصالت آن شهر می‌داند.

۳. «ولی حفص القضاء ببغداد وحدث بها، ثُمَّ عزل وَوَلِي قضاء الكوفة.» تاریخ بغداد، ج ۹ ص ۶۸.

۴. در مقابل، شیخ طوسی، راوی کتاب حفص را فرزندش «محمد» شناسانده است: «عن محمد بن حفص عن أبيه حفص ابن غياث» (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۸). منابع رجالی اهل سنت، همگی به کنیه «ابوعمُر» و داشتن فرزندى به نام «عُمَر» تصریح کرده‌اند (ر.ک: خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۴۴/۹؛ ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۲/۶ و... همچنین در کتب انساب، نرم‌افزار نورالسیرة ۳) در یادکرد شجره‌نامه حفص، نام فرزندش «عمر» دیده می‌شود.

را از قبیله نَخَع کوفه دانسته است.^۱ کتاب حفص، که در بردارنده حدود ۱۷۰ حدیث از امام صادق علیه السلام است، توسط گروهی از مشایخ بغداد برای نجاشی تحدیث شده است. نام ابن ولید قمی در مسیر انتقال کتاب حفص به چشم می‌خورد: «له کتاب أخبرنا عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن سعيد قال: سمعت عبد الله بن أسامة الكلبي يقول: سمعت عمر بن حفص بن غياث يقول. و ذكر كتاب أبيه عن جعفر بن محمد و هو سبعون و مائة حديث أو نحوها... أخبرنا علي بن أحمد قال: حدثنا محمد بن الحسن [بن الوليد] قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار قال: حدثنا محمد بن الوليد عن عمر بن حفص عن أبيه [به]» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۵/ش ۳۴۶).

دو نکته پیش گفته: استقبال از کتاب حفص در حوزه بغداد و اعتماد به آن و نیز حضور ابن ولید در طریق آن، در فهرست شیخ طوسی نیز به چشم می‌خورد.^۲ دیگر منابع رجالی شیعه، چیزی بیشتر از آنچه گذشت را بروز نداده‌اند.

از آنجایی که حفص بن غیاث نخعی، چه سنی باشد و چه شیعه، با محافل علمی و دولتی عامه دادوستد داشته، می‌توان ردپای وی را در منابع رجال و تاریخ اهل سنت یافت و به داده‌هایی دست یافت که در منابع شیعی کمتر از آن سخن به میان آمده است. جالب آنکه روایات حفص در منابع حدیثی عامه، فراوان‌تر از کتاب‌های حدیثی شیعه است و پردازش شخصیت‌شناسانه منابع رجالی اهل سنت به وی نیز بسیار بیشتر و دقیق‌تر نسبت به کتاب‌های رجالی و فهرستی شیعه است.^۳

ابن سعد در کتاب الطبقات (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۲/۶) و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد (۱۴۲۲: ۶۸/۹) تاریخ ولادت حفص بن غیاث را سال ۱۱۷ هجری یاد کرده‌اند. از این رو، با در نظر گرفتن سال شهادت امام صادق علیه السلام (سال ۱۴۸ هـ) و فراوانی روایات حفص از آن حضرت^۴ از سویی و آغاز

۱. نجاشی نیز در نسب وی، از «التخع» یاد کرده، وی را نخعی دانسته است.

۲. «له کتاب معتمد. أخبرنا به عدة من أصحابنا عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن سعد بن عبد الله و الحميري عن محمد بن الوليد عن محمد بن حفص عن أبيه حفص بن غياث.» (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۸/ش ۲۴۲).

۳. از جمله: التاريخ لابن المعين: ص ۱۲۱؛ طبقات خليفة: ص ۴۶۶؛ التاريخ الكبير: ج ۱ ص ۳۷۰؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال: ج ۷ ص ۵۶؛ تذكرة الحفاظ: ج ۱ ص ۲۹۷؛ میزان الاعتدال: ج ۱ ص ۵۶۷.

۴. «وُلد حفص بن غياث سنة سبع عشرة ومائة، ومات سنة أربع وتسعين ومائة»

۵. بر پایه آمار نرم‌افزار درایة‌النور، از ۱۰۴ حضور حفص در اسناد کتب اربعه حدیثی شیعه، در ۹۶ سند، راوی مستقیم امام صادق علیه السلام و تنها در دو حدیث راوی مستقیم امام کاظم علیه السلام است.

فعالیت‌های حدیثی راویان معمولاً از حدود ۲۵ سالگی^۱، باید حفص را در حدود سال‌های ۱۴۲ هجری تا اواخر عمر شریف آن‌امام، در محضر امام دانست. طبیعی است که این دوران را نمی‌توان دوره قاضی‌بودنش دانست؛ چه اینکه حکومت هارون الرشید که وی را به این منصب گمارده، از سال ۱۷۰ آغاز شده^۲ و از طرفی تاریخ‌نگاران عامه، سال تصدی منصب قضاوت حفص را یادآور شده‌اند. خطیب بغدادی (۱۴۲۲، ۶۸/۹)^۳ و ابن‌سعد (۱۴۱۰: ۳۶۲/۶)، تصدی قضاوت بغداد را در سال ۱۷۷ هجری، یعنی در ۶۰ سالگی حفص دانسته‌اند. بنابراین حفص بن غیاث در زمانی که به محضر امام صادق علیه السلام آمد و شد داشته، ملقب به «القاضی» نبوده و این لقب را باید متعلق به دوران پایانی عمرش دانست. قضاوت وی در بغداد، بیش از دو سال به درازا نمی‌کشید و از این منصب عزل می‌شود. پس از آن، هارون وی را به قضاوت کوفه می‌گمارد. قضاوت ۱۳ ساله حفص در کوفه، از سال ۱۷۹ تا دو سال پیش از مرگش در سال ۱۹۴ هجری، ادامه می‌یابد.^۴ از آنجایی که ورود امام کاظم علیه السلام به بغداد، در سال ۱۷۹ هجری (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۶) و ظاهراً پس از خروج حفص از این شهر به مقصد کوفه بوده، می‌توان چنین برداشت کرد که اندک روایات حفص از آن امام همام (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲، طوسی، ۱۴۰۷: ۷۷/۶، معانی‌الانخبار، ۱۴۰۳: ۳۴۳)، در سال‌های ابتدایی امامت آن‌حضرت در مدینه رقم‌خورده‌است. حفص در سال ۱۹۲ هجری به بیماری فلج دچار شده و پس از دو سال در سال ۱۹۴ هجری، از دنیا می‌رود (مزی، ۱۴۰۰: ۶۹/۷).^۵

ادوار زندگی حفص بن غیاث را می‌توان در این نمودار گرد آورد:

پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. ر.ک: مقاله «ترسیم طبقه‌روایی ابراهیم بن هاشم قمی و رفع چالش‌های پیش‌رو»؛ مجله حدیث حوزه، ۹/۱۵.
۲. حکومت هارون الرشید، از سال ۱۷۰ تا ۱۹۳ هجری به‌طول انجامید.
۳. «وَوَلِي الْقَضَاء سَنَةَ سَبْعٍ وَ سَعِينَ وَ لَه سِتُونَ سَنَةً»
۴. داستان چگونگی تصدی قضاوت و نیز عزل حفص از منصب قضاوت بغداد، به دلیل مخالفت با نظر حکومتی هارون، در منابع تاریخ اهل سنت درج شده است (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۶۸/۹).
۵. «وفلج حفص بن غیاث حین مات ابن‌إدریس، فمکث فی البیت إلی سنة أربع وتسعين ومئة، ثم مات سنة أربع وتسعين ومئة فی العشر، وصلى علیه الفضل بن العباس، وکان أمير الکوفة یومئذ» شهید ثانی وفات وی را در سال ۱۹۶ می‌داند (شهید ثانی، بی‌تا، ۱۰۷۶/۲). در منابع اهل سنت به جز سال ۱۹۴ (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۶۲/۶؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۶۸/۹)، سال ۱۹۵ و ۱۹۶ نیز برای وفاتش یاد شده است (ر.ک: مزی، ۱۴۰۰: ۶۹/۷).

سال (هجری)	۱۱۷ق	۱۴۲ق	۱۵۰ق	۱۷۷ق	۱۷۹ق	۱۹۲ق	۱۹۴ق
رخداد	تولد در کوفه	حضور در محضر امام صادق (علیه السلام)	روایت از امام کاظم (علیه السلام)	تصدی قضاوت در بغداد (۲۰ سال)	قضاوت در کوفه (۱۳ سال)	پایان قضاوت به دلیل بیماری (فلج)	وفات در کوفه
سن حفص	۰	۲۵	۳۲	۶۰	۶۲	۷۵	۷۷

بر پایه آنچه گذشت مشخص می‌شود که دوره «اخذ» و فراگیری حدیث حفص، در دوران جوانی وی رخ داده است. با توجه به تصدی‌گری قضاوت حفص در ۶۰ سالگی وی، مشخص می‌شود که دوره «ادا» و استادی وی نیز پیش از تصدی قضاوت وی بوده است؛ چه اینکه حکومت، مقام قضاوت را در اختیار مشایخ حدیثی و بزرگان علمی قرار می‌داده که توان حکم و فتوا داشته باشند.^۱ بنابراین می‌توان ادعا کرد که هم، دوره دریافت معارف حدیثی از محضر امام صادق و امام کاظم (علیه السلام) و هم دوره ادای احادیث از سوی حفص، همگی پیش از دوران قضاوت وی بوده است. از این رو، قضاوت حفص، هیچ تأثیری در اخذ و ادای احادیث وی نداشته است.

ب. مذهب حفص در گذر تاریخ

با نگاه به دیدگاه‌های دانشمندان، می‌توان آنها را در دسته‌های زیر جای داد و اینگونه سیر تاریخی دیدگاه‌ها را سامان داد:

اول. پیدایش دیدگاه سنی‌بودن حفص

بر پایه منابع موجود، قرن چهارم هجری را می‌توان زمان پیدایش نظریه سنی‌بودن حفص بن غیاث دانست. محمد بن عمر بن عبدالعزیز کَشْی (وفات حدود ۳۴۰ق)، در مدخلی مستقل (کشی، ۱۴۰۴: ۶۸۸/۲)، ضمن پرداختن به مذهب ۱۶ راوی، از حفص بن غیاث نیز یاد کرده و درباره وی تنها تعبیر

۱. توجه به مدخل محمد بن ابی عمیر در رجال نجاشی (۱۳۶۵: ۳۲۶) و یادکرد داستان زندانی شدن وی به خاطر تصدی قضاوت در حدود ۵۰ سالگی وی، نیز گویای همین نکته است.

«عامی» را ارائه کرده است. گفتنی است که کُشی، دیگر روایان این مدخل را عامی و یا بُتری دانسته است. جایگاه علمی این کتاب، مقبولیت این دیدگاه را به دنبال داشته، به گونه‌ای که بیشتر رجالیان بعدی، همین دیدگاه را تکرار کرده و یا بر آن، قرائنی گردآورده‌اند. عجیب آنکه در دیگر کتاب رجالی این دوره: الرجال برقی، عنوان «حفص بن غیاث النخعی» را نمی‌یابیم.

دوم. تثبیت و گسترش این دیدگاه

در قرن پنجم هجری، شیخ طوسی (وفات ۴۶۰ق)، در سه کتاب خویش، عامی بودن حفص را یادآور شده است. وی ابتدا در کتاب «الفهرست» وی را اینگونه برنمایانده است: «حفص بن غیاث القاضی، عامی المذهب» (طوسی ۱۴۱۷: ۱۵۸).

شیخ طوسی در کتاب «الرجال»، در چهار طبقه روایان، از حفص بن غیاث یاد کرده^۱، در اولین یادکردش، حفص را عامی معرفی می‌کند: «حفص بن غیاث، عامی» (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۳۳). شیخ، در کتاب «العدة فی اصول الفقه»، به گاه رفتار عملی اصحاب امامیه با روایات راویان عامی‌مذهب، نام حفص بن غیاث را در شمار راویان سنی جای داده ولی تعامل مثبت با روایات ایشان را اعلام می‌دارد: «و لأجل ما قلناه عملت الطائفة بما رواه حفص بن غیاث و غیاث ابن کلوب و نوح بن دراج و السکونی و غیرهم من العامة عن ائمتنا علیهم السلام فیما لم ینکروه و لم یکن عندهم خلافة» (طوسی، العدة فی اصول الفقه، ۱۴۱۷: ۱۴۹/۱).

دانشمندان پسینی شیعه، با تکیه بر دیدگاه کُشی و تأیید شیخ طوسی، عامی بودن حفص بن غیاث را مسلّم انگاشته، در کتاب‌های رجالی و یا فقهی خویش، بر مبنای آن، به تعامل با روایات وی پرداخته‌اند. در قرن ششم، ابن‌ادریس حلی (وفات حدود ۶۰۰ق) در کتاب فقهی‌اش ضمن یک بحث فقهی روایتی از حفص یاد کرده، وی را عامی‌المذهب می‌داند (۱۴۱۰: ۳۰۰/۱).^۲ در قرن هفتم،

۱. شیخ طوسی، در طبقات اصحاب الباقر، اصحاب الصادق، اصحاب کاظم علیهم السلام از حفص بن غیاث یاد کرده است. عجیب آنکه پس از این یادکردهای سه‌گانه در روایت‌گران ائمه، وی را در باب آخر کتاب، یعنی «باب من لم یرو عن واحد من الائمة ع» نیز جای داده است: «حفص بن غیاث القاضی، روی ابن‌الولید عن محمد بن حفص عن أبیه» (طوسی ۱۳۷۳: ۴۲۵). این رفتار دوگانه، قابل توجیه نبوده، ناشی از خطای نگارنده است. محقق خوبی به این نکته تصریح دارد: «و لا نجد له وجهاً غیر الغفلة» (خوبی، ۱۴۱۳: ۱۶۰/۷).

۲. «حفص بن غیاث القاضی و هو عامی المذهب»

علامه حلی (۱۴۱۷: ۳۴۰)^۱ (وفات ۷۲۶ق) و ابن داود حلی (۱۳۹۲: ۴۴۸)^۲ (وفات پس از ۷۰۷ق) نیز وی را در دو کتاب رجالی‌شان، عامی معرفی کرده، در بخش دوم کتاب‌شان جای داده‌اند.^۳ در قرن هشتم، شهید اول (وفات ۷۸۶ق) در یکی از کتاب‌های فقهی‌اش، در ضمن بحث از روایتی که در سند آن حفص بن غیاث قرار گرفته، عامی بودنش را نشانه معرفی وی دانسته است (شهید اول، ۱۴۱۲: ۱۹۳).^۴ شهید ثانی (وفات ۹۶۵ق) در قرن دهم هجری نیز همین رویه را ادامه داده است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۲۰/۱۰).^۵ در قرن یازدهم، عامی مذهب بودن حفص، به جز منابع فقهی، دوباره به منابع رجالی راه یافت و مورد تصریح دانشمندان رجال قرار گرفت. استرآبادی (وفات ۱۰۲۸ق) در منهج‌المقال (۱۴۲۲: ۳۲۷/۴)، شیخ بهایی (۱۴۱۴: مقدمه ۱۲)^۶ (وفات ۱۰۳۱ق) و شیخ حرّ عاملی (وفات ۱۱۰۴ق) در الرجال (حر عاملی، ۱۴۲۷: ۱۰۴/۱)، عامی بودن حفص را به گاه یادکرد وی، نشان داده‌اند. سنی دانستن حفص در سده‌های بعد نیز همچنان ادامه یافت.^۷

سیدابوالقاسم خویی (وفات ۱۴۱۳ق) در اواخر قرن چهاردهم و به هنگام نگارش معجم رجال الحديث، پس از اثبات وثاقت حفص بن غیاث، وی را بر پایه گواهی کشی و طوسی، عامی دانسته است: «ثم إن الظاهر أن الرجل كان عامياً لشهادة الشيخ بذلك، كما عرفت وشهادة الكشي في عدّ جماعة من العامة و البتريّة» (خویی، ۱۴۲۳: ۱۵۹/۷).

محقق خویی، در مواجهه با استدلال به روایاتی که وحید بهبهانی در اثبات تشیع حفص فراز آورده بود، آنها را به دلیل ضعف سندی و مشترک بودن عنوان «حفص» در حدیث دوم، مردود اعلام

۱. «حفص بن غیاث القاضي، وكان عامياً و له كتاب معتمد.»
۲. «حفص بن غیاث [کش] عامی قر، ق [ست] له كتاب معتمد علیه»
۳. علامه قسم دوم کتاب خلاصة الاقوال را این گونه عنوان زده: «وهذا القسم مختص بذكر الضعفاء، ومن اراد قوله أو اقف فيه» همچنین ابن داود بخش دوم کتاب رجال خود را به «و بدأت بالموثقين، و أخرت المجروحين» نام نهاده است.
۴. «والطريق طلحة بن زيد التبري و حفص بن غیاث العامي»
۵. «حفص بن غیاث و هو و ان كان عامياً الا ان الشيخ قال: ان كتابه معتمد علیه»
۶. «أو من غير الإمامية ككتاب حفص بن غیاث القاضي»
۷. رجالیان بعدی، چون: ابوعلی حائری (وفات ۱۲۱۶ق) (۱۴۱۶: ۶۰/۱) نیز با یادکرد دیدگاه‌های متقدم در عامی بودن حفص، تأیید آن را رسانده‌اند.

می‌دارد (همان، ۱۶۰).^۱ در همین دوران و اواخر قرن چهاردهم، محقق شوشتری (وفات ۱۴۲۱ق) نیز عامی‌بودن حفص را تقویت کرده، برخی از نشانه‌هایی را که توسط مامقانی بر تشیع حفص یاد شده بود مردود اعلام می‌دارد و در پایان، سنی‌بودن حفص را مسأله مسلّم و غیرقابل تردید دانسته است.^۲

سوم. اولین نگره‌های شیعه‌بودن حفص

نوع پردازش دانشمندان پیشینی و پسینی درباره مذهب حفص بن غیاث، به گونه‌ای بود که عامی‌بودنش، مسلم انگاشته شده است و شاهد هیچ مخالفی در این زمینه نیستیم. تا اینکه در قرن دوازدهم هجری، اولین گمانه‌های شیعی‌بودن حفص بن غیاث، توسط وحید بهبهانی (وفات ۱۲۰۵ق) ارائه می‌شود. وی در تعلیقه‌اش بر منهج‌المقال و پس از یادکرد دیدگاه کشی و طوسی توسط مؤلف، تحلیل محتوایی روایات وی را ملاک تعیین مذهب وی قرار داده، ابتدا دو روایت از حفص را از کتاب العیون و الا مالی صدوق که نشانه‌ای بر سنی‌بودن وی است، فراز می‌آورد: «و فی أ مالی الصدوق... عن حفص بن غیاث: أنه کان إذا حدّث عن جعفر بن محمد علیه السلام قال: حدّثنی خیر الجعافر جعفر بن محمد علیه السلام. و فی العیون... أنهما دخلا علی عبد الرحمن بن أسلم بمکة... إلى أن قال: و شهد إثنان بهذه الشهادة و إثنان قالوا: خلیفته و وکیلہ، فقبلت شهاداتهم عند حفص بن غیاث القاضی» (استرآیادی، ۱۴۲۲: ۳۲۸/۴).

وحید بهبهانی، نتیجه توجه به محتوای این روایات را سنی‌بودن حفص بن غیاث دانسته، چنین می‌نویسد: «و ممّا ذکر؛ ظهر کونه من العامة» وی بلافاصله، به یادکرد چند فراز از روایت معروف حفص از امام صادق علیه السلام می‌پردازد: «و فی الروضة عنه رواية عن الصادق علیه السلام أنه قال: «إن قدرتم أن لا تعرفوا فافعلوا...» إلى أن قال: فو الله أن لو سجد حتى ينقطع عنقه ما قبل الله عز وجل منه عملا إلا بولايتنا أهل البيت، ألا و من عرف حقنا و رجا الثواب بنا...»

۱. «و قد يستظهر من روايته «فو الله أن لو سجد...» و من روايته «یا حفص من مات من أولیائنا و شیعتنا» أنه کان شیعیاً، و لکنه لا یتیم، لأنه لو سلمت للدلالة فإن فی سند الروایتین القاسم بن محمد، عن سلیمان المنقري، و الظاهر أنه القاسم بن محمد الأصفهانی... و القاسم بن محمد لم یوثق. علی أن الرواية الثانية لا تصریح فیها بأن راویها هو حفص بن غیاث فلعله حفص بن سوقة، أو حفص بن البختري، أو غیرهما». عجیب آنکه این روایت در برخی نسخه‌های کتاب کافی، با تصریح به «بن غیاث» گزارش شده (ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹: ۶۱۰/۴) و از سویی در کتاب ثواب الاعمال (صدوق، ۱۳۹۹) با سندی کاملاً متفاوت و با تصریح به «حفص بن غیاث» آمده است.

۲. «و بالجملة عامیته لیس بمحلّ ارتباب» (شوشتری، ۱۴۱۰: ۵۹۴/۳).

وحید بهبهانی، نتیجه برآمده از محتوای این روایت را شیعه‌بودن حفص دانسته، می‌گوید: «و فيه شهادة على كون حفص من الشيعة وإيماء إلى أنّ الصادق عليه السلام كان يحذّره عن أمر القضاء و المعروفة عند السلطان و غيره من أهل السنّة، فتأمل» (همان: ۳۲۹).

وی در ادامه، با ضمیمه کردن روایتی دیگر از حفص و توجه به مفاد آن، به تکرار قاطع‌تر آن برداشت پرداخته، چنین نتیجه می‌گیرد که شیعه‌بودنش، نکته‌ای برآمده از محتوای روایات نقل شده توسط وی است: «و فی الکافی عنه عن موسی بن جعفر عليه السلام أنّه قال: «یا حفص من مات من أولیائنا و شیعتنا...» و فيه أيضا شهادة على ما قلنا، بل و ربّما يظهر من سائر روایاته کونه من الشيعة» (همان، ۳۲۹).

توجه وحید بهبهانی به محتوای روایات حفص و بی‌توجهی‌اش به تصریح کشی و طوسی در سنی‌خواندن حفص، نکته‌ای درخور تأمل و فصلی جدید در پژوهش‌های راوی‌شناسانه است. گمانه شیعه‌بودن حفص، توسط وحید بهبهانی، در قرن بعد توسط محدث نوری (وفات ۱۳۲۰ق) دنبال شد. محدث نوری، به گاه ارزیابی طرق مندرج در مشیخه صدوق و پرداختن به طریق حفص بن غیاث، بحثی را درباره مذهب این راوی آغاز کرده است. وی ابتدا دیدگاه شیخ طوسی را از متفردات وی دانسته، روایاتی را نشانه بر شیعه‌بودنش فراز آورده است: «و ممّا یبَعْدُ عامیَّتَه و یَقْرُبُ إِمَامِیَّتَه ما رواه فی الکافی عن حفص ابن غیاث عن أبی عبد الله عليه السلام: جعلنا فداک أیکره أن یکتب الرجل فی خاتمه غیر اسمه و اسم أبیه... و فيه مواضع تشهّد بتشیعه».

محدث نوری، در ادامه، روایات بیشتری را به عنوان نشانه بر تشیع حفص یاد کرده، شیعه‌بودنش را نتیجه گرفته است: «و أصرّح منه ما رواه الشیخ فی التهذیب، و... عن حفص بن غیاث، عن أبی عبد الله عليه السلام: قال: سأل رجلُ أبی عن حروب أمير المؤمنين عليه السلام و كان السائل من محبّینا، فقال أبو جعفر... ثم شرح عليه السلام فی کلام طویل لم یعهد منهم عليه السلام إلقائه إلی غیر شیعتهم. و فی التهذیب... عن حفص بن غیاث، قال: کتب إلی بعض إخوانی أن أسأل أبا عبد الله عليه السلام عن مسائل... و هو کائنص فی تشیعه و المراد بالإخوان: شیعتَه الذین کانوا یعتقدون حجة کلامه عليه السلام» (محدث نوری، ۴۲۹: ۲۶۳/۴).

آنچه که محدث نوری، افزون بر وحید بهبهانی، از آن برای تشیع حفص بهره برده، «روایت‌گری حفص از امام کاظم علیه السلام» است.^۱ توضیح بیشتر آن که؛ قاطبه راویان اهل سنت، روایت‌گر امام باقر و امام صادق علیهما السلام بوده‌اند.^۲ از این رو، روایت‌گری راوی از امام کاظم علیه السلام را می‌توان نشانه‌ای بر سنی‌نبودنش دانست.

ابوالعالی کلباسی (وفات ۱۳۱۵ق) را نیز از رجالیانی باید دانست که بر پایه محتوای روایات حفص، وی را در شمار راویان شیعی یاد کرده‌اند.^۳ بالاخره در پایان این مسیر، از شیخ عبدالله مامقانی (وفات ۱۳۵۱ق) می‌توان یاد کرد که در نیمه قرن چهاردهم^۴، در موسوعه بزرگ رجالی‌اش، پس از یادکرد دو روایتی که وحید بهبهانی در ابتدا آن را نشانه سنی‌بودنش اعلام داشته، آن‌دو را بر تقیه حمل کرده است. وی پس از توقف در جزم به سنی‌دانستن حفص، به یادکرد نشانه‌های حدیثی شیعی‌بودنش پرداخته و ضمن ردّ نسبت عامی‌بودن به حفص، اینگونه می‌نویسد: «و یدل علی کونه شیعیاً جملةً من أخباره و روایته... فنحن فی کونه عامیاً متوقفون» (مامقانی، ۱۴۲۴: ۲۳/۲۹۸ و ۳۰۱).

مذهب حفص در عصر حاضر

در عصر حاضر، که کمتر شاهد جامع‌نگاری در دانش رجال هستیم، دروس خارج فقه معاصر را می‌توان آوردگاه دیدگاه‌های راوی‌شناسانه و یکی از منابع دانش رجال به‌شمار آورد. با واکاوی دیدگاه‌های فقیهان معاصر، می‌یابیم که بیشینه ایشان، عامی‌بودن حفص بن غیاث را برگزیده‌اند. از جمله، آیات عظام: سیدموسی شبیری زنجانی و استاد سیدمحمدجواد شبیری^۵، جعفر سبحانی^۶، محمد سند^۷، گنجی^۸، شب‌زنده‌دار^۹ را می‌توان از طرفداران سنی‌بودن حفص بن غیاث به‌شمار آورد.

۱. «و يؤید ذلك روايته عن أبي الحسن موسى عليه السلام أيضا كما نصّ عليه النجاشي، و رواية المخالفين عنه غير معهودة» (همان).

۲. بررسی طبقه‌روایی راویان عامی منابع رجالی و فهرستی شیعه، گویای این نکته است.

۳. وی پس از یادکرد دیدگاه علمای پیشین در عامی‌دانستن حفص، چنین می‌نویسد: «و يستفاد كونه إمامياً ممّا رواه الكليني: یا حفص من مات من أوليائنا...» (کلباسی، ۱۴۲۲: ۲۰۶/۳).

۴. در میان تراجم‌نگاران شیعه در قرن چهاردهم، می‌توان از محسن امین (وفات ۱۳۷۱ق) یاد کرد که شیعه‌بودن حفص بن غیاث را نزدیک به واقع دانسته و تشیع‌اش را مخفیانه دانسته است: «أقول ظاهر حاله انه من غير الشيعة وتشيعه مظنون بظن قوي... و ربما كان يتشيع في الباطن ويتستر» (امین عاملی، ۱۴۰۳: ۲۰۶/۶).

۵. نرم‌افزار درایة‌النور (محیط اسناد، سربرگ راوی) همچنین درس خارج اصول فقه استاد سیدمحمدجواد شبیری، ۲۰ فروردین ۹۷ (سایت مدرسه فقاها).

۶. درس خارج اصول، ۲۸ دی ۸۹ (سایت مدرسه فقاها).

۷. درس خارج فقه: ۱۴۳۶/۱۲/۲ق (سایت مدرسه فقاها).

۸. درس خارج فقه: ۲۷ دی ۹۷ (سایت مدرسه فقاها).

۹. درس خارج فقه: ۲۱ اسفند ۹۵ (سایت مدرسه فقاها).

ج. نشانه‌های شناخت مذهب حفص

رسالت اصلی این نوشتار، سخن از قرینه‌ها و نشانه‌هایی است که در بازشناخت مذهب حفص بن غیاث؛ سنی یا شیعه بودن، به کار می‌آید. با کدوکاو در منابع رجال، فهرست، تاریخ و حدیث، با دو دسته نشانه‌های تأثیرگذار در بازشناخت مذهب حفص روبرو می‌شویم؛ نشانه‌های تشیع و نشانه‌های تسنن. از آنجایی که دیدگاه این قلم، بر شیعی بودن حفص بن غیاث چرخیده، به تثبیت نشانه‌های تشیع و نقد نشانه‌های عامی بودن وی خواهیم پرداخت.

نشانه‌های شیعی بودن حفص

این نشانه‌ها را، که در قوت و استحکام، متفاوت‌اند، اینگونه می‌توان برشمرد:

یک. دیدگاه نجاشی

همانگونه که دیدیم، نجاشی، علیرغم پرداختن به سابقه قضاوتی حفص بن غیاث در شهرهای بغداد و کوفه و دیگر جزئیات آن، سخنی از عامی بودن و یا شیعی بودن حفص به میان نیاورد. بر پایه نکات زیر، می‌توان این سکوت ظاهری را نشانه‌ای قطعی بر شیعی بودن حفص انگاشت. توضیح بیشتر آنکه: نجاشی، بر پایه مقدمه کتابش، این کتاب را به هدف پاسخ به شبهه گروهی از اهل سنت نگاشت که شیعه را بدون پیشینه علمی و فاقد تألیفات پنداشته‌است. از این رو وی به جمع‌آوری و یادکرد مؤلفان شیعی، از فرق مختلف شیعه، همت گمارد. طبیعی است زمانی می‌توان به دفع و رفع این شبهه پرداخت که فهرست پدیدآمده، مؤلفان شیعی را برنمایاند و اگر در موارد اندکی^۱، یکی از راویان سنی ائمه علیهم‌السلام به گردآوری و تألیف معارف ائمه علیهم‌السلام پرداخته باشند، ناگزیر از یادکرد عامی مذهب‌بودنش است. از این رو، در مواقعی که نجاشی، از مذهب یک مؤلف سخن به میان نیاورد، چنین برداشت می‌شود که وی در نزد نجاشی، شیعه^۲ بوده است.

۱. از میان ۱۲۶۹ مؤلف مدخل‌شده در این کتاب، ۱۵ نفر از «عامه» اعلام شده‌اند. با جستجوی واژگانی «العامه» و «عامی» این آمار به‌دست آمده است.

۲. منظور از شیعه در اینجا، معنای «اعم» آن است یعنی کسی که باورمند به جانشینی بلافاصل حضرت علی علیه‌السلام، پس از حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم باشد؛ چه صحیح المذهب باشد و یا اینکه به یکی از فرقه‌های شیعی، چون: واقفه و فطحیه گرویده باشد.

افزون بر نکته بالا، توجه به واقعیتی دیگر، باز هم مؤید این برداشت خواهد بود. نجاشی، کتاب خویش را پس از الفهرست شیخ طوسی و ناظر بر آن، سامان داده‌است. وی به گاه برخورد با اشتباهات شیخ طوسی، به «حذف» گزاره‌های نپذیرفتنی شیخ و یا ارائه داده‌های افزون، اقدام می‌کند.^۱ نجاشی، گاه پا را از این هم فراتر گذارده، به «گسترش داده‌ها» می‌پردازد تا از این رهگذر، اشتباه بودن دیدگاه شیخ طوسی را نمایان‌تر سازد. مقایسه عبارت‌پردازی مفصل نجاشی در مدخل حفص بن غیاث با داده‌پردازی مختصر طوسی، گویای این نکته است که نه تنها وی دچار اشتباه شده، بلکه به دلیل کم‌اطلاعی‌اش، دیدگاهش فاصله زیادی با واقعیات موجود دارد. به عبارت دیگر، نجاشی با معرفی نسب کامل حفص^۲ و پرداختن به سوابق قضاوتی وی و نیز سال وفاتش، شیخ طوسی را که به صرف مواجهه با قاضی بودنش، وی را متهم به عامی بودن کرده، تخطئه کرده و اشتباهش را در سنی دانستن حفص آشکار ساخته‌است.^۳ مقایسه عبارت‌پردازی نجاشی در برابر اتهامات فساد مذهب شیخ طوسی به راویانی چون: اسحاق بن عمار صیرفی، سماعة بن مهران، عمار بن موسی ساباطی، زویای دیگری از این سبک نگارشی نجاشی را برمی‌نمایاند. بر این پایه، عملکرد نجاشی را در پرداختن به مذهب حفص، نمی‌توان «سکوت نجاشی» تصوّر کرد بلکه باید آن را «مخالفت آشکار» با دیدگاه شیخ طوسی تفسیر کرد.

مؤید این نگاه، تأملی در مدخل «سلیمان بن داود منقری»، راوی کتاب حفص بن غیاث است. نجاشی، وی را روایت‌گر گروهی از شیعیان از اصحاب الصادق علیه السلام معرفی کرده است: «أنه روی عن جماعة أصحابنا من أصحاب جعفر بن محمد [عليه السلام] و كان ثقة» (نجاشی ۱۳۶۵: ۱۸۴ و ۴۸۸).

۱. برای نمونه، مقایسه مدخل «ابراهیم بن اسحاق نهاوندی» در فهرست طوسی و نجاشی، گویای حذف داده‌های نپذیرفتنی شیخ از سوی نجاشی است. نجاشی در مقابل عبارت شیخ: «متهم فی دینه»، با حذف «فی دینه»، به ردّ اتهام غالی بودن ابراهیم پرداخته است و تنها ضعفش را اعلام می‌کند. «اسحاق بن عمار الصیرفی» و «عمار بن موسی الساباطی» نیز از این دست است.

۲. نجاشی ۱۷ جد وی را معرفی کرده و نسب حفص را به ادد رسانده است. «حفص بن غیاث بن طلق بن معاویه بن مالک بن الحارث بن ثعلبة بن ربیعة بن عامر بن جشم بن وهبیل بن سعد بن مالک بن النخع بن عمرو بن علة بن خالد بن مالک بن أدد» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴).

۳. توجه به این نکته لازم است که نجاشی، علیرغم کوفی بودن و مراوده فراوان با محدثان این شهر و نیز عرب‌الاصل بودن و شناخت عمیقش نسبت به قبائل راویان، در دانش «أنساب» نیز خبره و دارای تألیف است. بهره‌گیری فراوانش از رجالیان عصر خویش، چون ابن‌نوح سیرافی و ابن‌غضائری نیز در شناخت وی از راویان، تأثیر فراوان داشته است. هیچکدام از این ویژگی‌ها را نمی‌توان برای شیخ طوسی برشمرد.

با بررسی مشایخ سلیمان بن داود، درمی‌یابیم که اصلی‌ترین شیخ حدیثی وی، حفص بن غیاث است که حدود نیمی از روایتش را از حفص فرا گرفته است.^۱ از این رو می‌توان گفت که حفص بن غیاث از منظر او، قطعاً یک راوی شیعی است.

دو: نقل معارف خاص شیعی

راوی حدیث، هر چند که در نگاه اول، تنها به انتقال معارف دریافتی اقدام می‌کند و نقشی در درستی یا نادرستی محتوای حدیث ندارد، ولی نقش ویژه خود را به هنگام «گزینش حدیث» ایفا می‌کند. در این صورت، راوی، زمانی به نقل یک روایت می‌پردازد که مفاد درونی آن را پذیرفته و بدان باورمند باشد. از همین روست که برخی راویان، به گاه مواجهه با روایات غیرقابل پذیرش، خویش را از مسیر انتقال آن کنار کشیده، از دریافت و انتقال آن، سرباز می‌زدند.^۲ با بررسی درون‌مایه‌های احادیث حفص بن غیاث، با معارفی روبرو می‌شویم که از سویی جز راویان شیعی و باورمند به جایگاه ویژه امامت، به دریافت و انتقال آن، اقدام نمی‌کنند و از دیگر سوی، ائمه علیهم‌السلام نیز این سطح از معارف را جز به شیعیان راستین خویش، ارائه نمی‌فرمایند. آنچه که در پی می‌آید بخشی از روایات حفص با ویژگی پیش‌گفته است:

دسته اول روایات: جایگاه «ولایت» و «امامت»

«محبت» اهل بیت رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، از مسلمات دین اسلام و مورد قبول شیعه و عامه است. روایات فراوانی در منابع حدیثی شیعه و عامه گویای این حقیقت است. از این رو نقل روایاتی که گویای لزوم و جایگاه محبت اهل بیت علیهم‌السلام باشد، نمی‌تواند تشیع راوی آن را برساند. ولی در کنار این دسته روایات، با دسته دیگری از روایات مواجه می‌شویم که پا را از محبت فراتر گذارده، وارد وادی «ولایت» و «امامت» شده است. این دو امر را نمی‌توان مورد پذیرش عامه دانست بلکه از اختصاصات مذهب حقه شیعه است. روایات فراوانی که «ولایت» را عمود و پایه دین معرفی کرده، گویای این حقیقت

۱. از میان ۲۰۰ حضور در اسناد کتب اربعه حدیثی شیعه، ۸۱ سند یعنی ۴۱/۵ درصد آن را از حفص بن غیاث دریافت داشته است. (نرم‌افزار درایة‌النور، محیط اسناد، سربرگ راوی، زبانه «روی عن»)

۲. توجه به داستان مواجهه عیاشی با اسحاق بصری و خودداری عیاشی از دریافت احادیث تفویض مفضل بن عمرو، شاهدهی بر این ماجراست. استثنای این ولید نسبت به احادیث و یا کتب حدیثی، همچنین ممنوع دانستن نقل از محمد بن سنان توسط ایوب بن نوح و فضل بن شاذان نیز گویای این واقعیت حاکم بر دریافت و انتقال احادیث است (کشی، ۱۴۰۴: ش ۱۰۱۴ و ۷۲۹ و ۹۷۹).

است.^۱ اقرار به ولایت و امامت و تبیین جایگاه آن و نقل احادیث گویای این دو را می‌توان از اختصاصات راویان شیعی برشمرد و آن را نشانه‌ای آشکار بر تشیع ایشان دانست.^۲ حفص بن غیاث قاضی را می‌توان در جمله راویان این دسته احادیث ناب شیعی مشاهده کرد:

حدیث اول: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ النَّخَعِيِّ الْقَاضِي قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقَ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ يَقُولُ جَاءَ إِبْلِيسُ إِلَى مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ يَتَاخَى رَبَّهُ فَقَالَ لَهُ... وَقَالَ أَنْتَ يَا مُوسَى مِنْ أُمَّتِهِ إِذَا عَرَفْتَهُ وَعَرَفْتَ مَنْزِلَتَهُ وَمَنْزِلَةَ أَهْلِ بَيْتِهِ إِنَّ مَثْلَهُ وَمَثْلَ أَهْلِ بَيْتِهِ فِيمَنْ خَلَقْتَ كَمَثَلِ الْفِرْدَوْسِ فِي الْجَنَانِ لَا يَبْسُ وَرَقُهَا وَلَا يَتَغَيَّرُ طَعْمُهَا فَمَنْ عَرَفَهُمْ وَعَرَفَ حَقَّهُمْ جَعَلَتْ لَهُ عِنْدَ الْجَهْلِ حِلْمًا وَعِنْدَ الظُّلْمَةِ نُورًا أَجِيبُهُ قَبْلَ أَنْ يَدْعُونِي وَأَعْطِيهِ قَبْلَ أَنْ يَسْأَلَنِي... وَاللَّهُ لَوْ سَجَدَ حَتَّى يَنْقُطَعَ عُنُقُهُ مَا قَبِلَ اللَّهُ مِنْهُ إِلَّا بِوَلَايَتِنَا أَهْلِ الْبَيْتِ (قمی ۱۴۰۴: ۲۴۲/۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۵۷/۲؛ ۱۲۸/۸).

حدیث دوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ: ... وَكَذَلِكَ وَصَفَهُمُ اللَّهُ- عَزَّ وَجَلَّ- فَقَالَ: «وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ» (مؤمنون: ۶۰). ثُمَّ قَالَ: «مَا الَّذِي آتَوْا؟ آتَوْا وَاللَّهِ مَعَ الطَّاعَةِ الْمَحَبَّةِ وَالْوَلَايَةِ وَهُمْ فِي ذَلِكَ خَائِفُونَ، لَيْسَ خَوْفُهُمْ خَوْفَ شَكٍّ وَلَكِنَّهُمْ خَافُوا أَنْ يَكُونُوا مُقْصِرِينَ فِي مَحَبَّتِنَا وَطَاعَتِنَا» (کلینی ۱۴۰۷: ۴۵۷/۲).

نکته کلیدی در این دو حدیث، تأکید بر جایگاه «ولایت» و «طاعت» اهل بیت ع، در کنار «محبت» ایشان است که آن را نمی‌توان بر عقاید غیر از شیعیان حمل کرد.

۱. مرحوم کلینی در کتاب کافی، در کتاب «الایمان و الکفر» بابی را با عنوان «دعائم الاسلام» سامان داده که با این روایات آغاز می‌شود: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ وَلَمْ يُنَادَ بِشَيْءٍ كَمَا نُودِيَ بِالْوَلَايَةِ» (۱۴۰۷: ۱۸/۲ ح ۱).

۲. عجیب آنکه برخی دانشمندان معاصر، چون علامه تستری نقل روایات ولایتی را محصور در شیعیان ندانسته، اهل سنت را نیز راوی این دسته احادیث برشمرد است. وی در رد استدلال برخی بزرگان شیعه چون وحید بهبهانی به‌وسیله روایات ولایتی حفص بر اثبات تشیعش، چنین می‌نویسد: «قلت: كل عامي غير ناصبي قائل بوجوب محبتهم و ولايتهم- عليهم السلام- إلا أنهم لا يعتقدون ما تعتقده الشيعة.» (شوشتری، ۱۴۱۰: ۵۹۴/۳). پرواضح است که نمی‌توان ردپای باور به ولایت و امامت را در روایات اهل سنت یافت.

حدیث سوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا حَفْصُ إِنَّ مَنْ صَبَرَ صَبَرَ قَلِيلًا... عَلَيْكَ بِالصَّبْرِ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ... فَصَبَرَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ، ثُمَّ بُشِّرَ فِي الْأَثَمَةِ مِنْ عِزَّتِهِ وَوُصِفُوا بِالصَّبْرِ «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ» (سجده: ۲۴) فَعِنْدَ ذَلِكَ قَالَ ع- الصَّبْرُ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْبَدَنِ (قمی: ۱۴۰۴: ۱۹۶/۱-۱۹۷؛ کلینی ۱۴۰۷: ۸۸/۲).

در این حدیث، که امام صادق عليه السلام حفص را مورد خطاب خویش قرار می‌دهد، این حقیقت خاص شیعی که «امامان» و جانشینان رسول الله ص از نسل آن حضرت‌اند و مورد بشارت پیامبر بوده‌اند، مورد تأکید قرار گرفته است.^۱

دسته دوم روایات: احادیث تأویل

بر پایه روایات فراوان، قرآن کریم جز ظاهر آن، دارای «باطن» است^۲ که دستیابی به معارف باطنی و تأویلات قرآنی، تنها در اختیار اهل بیت عليهم السلام گذاشته شده است.^۳ با نگاه به مجموع روایات این باب چنین می‌توان گفت که تأویل و باطن قرآن، بیانگر مهمترین رکن دین یعنی ولایت اهل بیت عليهم السلام و از جمله معارف تفسیری است که از اختصاصات شیعه به حساب می‌آید.^۴ راویان روایات

۱. از حفص، احادیث بیشتری در مورد «محبت» اهل بیت نقل شده ولی از آنجایی که اختصاص به شیعه ندارد، نمی‌تواند بر تشیع راوی آن رهنمون شود. از این روست که وقتی یک راوی عامی چون فضیل بن عیاض، روایات فضائل امیرالمؤمنین عليه السلام را نقل می‌کند نمی‌توان آن را دلیل بر تشیع وی دانست؛ چه اینکه محبت و نقل فضائل، اختصاص به شیعه ندارد و این‌گونه روایات در منابع اهل سنت به وفور یافت می‌شود. مانند روایت «كُنْتُ أَنَا وَ عَلِيٌّ نُورًا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ آدَمَ» (المسترشد طبری: ص ۶۲۹ و عمدة العیون: ۸۸) البته در روایت «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ مِنْكُمْ مَنْ يُقَاتِلُ بَعْدِي عَلَى التَّأْوِيلِ كَمَا قَاتَلْتُ عَلَى التَّنْزِيلِ فَسُئِلَ النَّبِيُّ ص مَنْ هُوَ فَقَالَ خَاصِفُ الثَّغْلِ يَعْنِي أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ» که دلالت بیشتری بر جایگاه خاص حضرت دارد و بر پایه نقل کافی: ج ۵ ص ۹، راوی آن فضیل بن عیاض است، با توجه به روایت بعدی این کتاب و نیز نقل دیگر منابع حدیثی شیعه و توجه به سند روایت که مسیر اصلی روایات حفص بن غیاث است، می‌توان این گمانه را مطرح کرد که این سند دچار تصحیف شده و حفص بن غیاث به فضیل بن عیاض تغییر یافته است.

۲. «إِنَّ لِلْقُرْآنِ بَاطِنًا وَ لِلْبَاطِنِ بَاطِنًا» (برقی، ۱۳۷۱: ۳۰۰/۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱).

۳. «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الزَّاسُخُونَ فِي الْعِلْمِ» سوره آل عمران: آیه ۷. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام... وَ أَلِ مُحَمَّدٍ عليه السلام الزَّاسُخُونَ فِي الْعِلْمِ» (قمی، ۱۴۱۰: ۴۵۱/۲). «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: نَحْنُ الزَّاسُخُونَ فِي الْعِلْمِ وَ نَحْنُ نَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ» (صفار، ۱۳۶۲: ۲۲۴).

۴. جهت توضیح و تبیین بیشتر، ر.ک: پایان‌نامه سطح ۳ «بازخوانی تضعیفات علی بن حسان بر پایه بازبایی کتاب تفسیر باطن وی»؛ سیداحمد موسوی‌پور.

تأویلی، معمولاً یاران ویژه ائمه و اصحاب سرّ ایشان بوده‌اند. در میان روایات حفص بن غیاث، به این روایت تأویلی برمی‌خوریم: «عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ النَّخَعِيِّ الْقَاضِي قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى «وَ أَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ» فَقَالَ: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: كُنْتُ أَنَا الْأَذَانُ فِي النَّاسِ» (صدوق، ۱۳۸۵: ۴۴۲/۲).

نقل یک روایت تأویلی که به بطن ولایتی قرآن اشاره دارد، از یک راوی سنی، بسیار عجیب و تکرارنشده است.

دسته سوم روایات: مستند نکردن روایات دارای جنبه غیبی به پیامبر

امامان شیعه، به‌ویژه صادقین علیهم السلام، در نزد محدثان اهل سنت، چونان راویانی‌اند که پذیرش معارف آنها، منوط به إسناد کلامشان به رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم است. از این روست که می‌بینیم ائمه علیهم السلام در مواجهه با محدثان اهل سنت، به یادکرد سند خویش تا رسول الله ص همت می‌گماردند. نقل حدیث «سلسلة الذهب» امام رضا علیه السلام از سوی محدثان سنی شهر نیشابور، از همین روست. برخی شیعیان نیز که با محافل علمی اهل سنت داد و ستد داشتند، از ائمه علیهم السلام درخواست ذکر سند می‌کردند.^۱ بر این پایه، اگر یکی از راویان، به نقل اخبار و معارفی از ائمه علیهم السلام اقدام کرده، آن را بدون استناد به رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم نقل کند، می‌توان تا حدودی شیعه‌بودنش را برداشت کرد؛ به‌ویژه زمانی که دربردارنده اخبار غیبی و یا احوال پیامبران پیشین بوده باشد. حفص قاضی، از راویانی است که اخبار پیامبران پیشین را که مستلزم داشتن اخبار غیبی است، از ائمه علیهم السلام نقل کرده است. با نگاه به برخی آیات قرآن کریم،^۲ بازگویی داستان پیامبران پیشین، از مصادیق علم غیب الهی است که در اختیار پیامبر اکرم و اوصیای آن حضرت قرار گرفته است. از آن جمله است:

روایت اول: «وَرَوَى حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ سُلَيْمَانَ بْنَ دَاوُدَ عليه السلام خَرَجَ ذَاتَ يَوْمٍ مَعَ أَصْحَابِهِ لِيَسْتَسْقِيَ فَوْجَهُ نَمْلَةً قَدْ رَفَعَتْ قَائِمَةً مِنْ قَوَائِمِهَا إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ تَقُولُ

۱. جابر بن یزید جعفی نقل می‌کند: «قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ عليه السلام إِذَا حَدَّثَنِي بِحَدِيثٍ فَأَسْنِدُهُ لِي فَقَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص عَنْ جَبْرِئِيلَ عليه السلام عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ كُلُّ مَا أَخَذْتُكَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ.» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۲).

۲. «تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَ لَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا» (هود: ۴۹).

اللَّهُمَّ إِنَّا خَلَقْنَا مِنْ خَلْقِكَ لَا غَيْتَ بِنَا عَنْ رِزْقِكَ فَلَا تُهْلِكُنَا بِذُنُوبِ بَنِي آدَمَ فَقَالَ سَلِيمَانُ*
لَأَصْحَابِهِ ازْجَعُوا فَقَدْ سَقِيتُمْ بِغَيْرِكُمْ» (صدوق، ۱۴۱۳: ۵۲۴/۱).

روایت دوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ النَّخَعِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: ... إِنَّ دَانِيَالَ عليه السلام كَانَ فِي
زَمَنِ مَلِكٍ جَبَّارٍ فَأَخَذَهُ وَطَرَحَهُ فِي الْجُبِّ وَطَرَحَ مَعَهُ السَّبَاعَ لِتَأْكُلَهُ فَلَمْ تَدُنْ إِلَيْهِ فَأَوْحَى اللَّهُ
تَعَالَى... (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲/۱۳).

روایت سوم: «عَنْ حَفْصِ قَالَ: رَأَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَتَخَلَّلُ بَسَاتِينَ الْكُوفَةِ فَانْتَهَى إِلَى نَخْلَةٍ
فَتَوَضَّأَ عِنْدَهَا ثُمَّ رَكَعَ وَسَجَدَ... ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا حَفْصٍ إِنَّهَا وَاللَّهِ النَّخْلَةُ الَّتِي قَالَ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ
لِمَرْيَمَ عليها السلام وَهَزَى إِلَيْكَ بِحِذِّ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۴۳/۸).

دسته چهارم روایات: مذمت برخی همسران رسول الله صلی الله علیه و آله

ائمه علیهم السلام به دلیل شرایط سیاسی حاکم بر زمان ایشان، مجبور به تقیه و بازگو نکردن برخی
واقعیات بوده‌اند. رخدادهای پس از رحلت رسول الله، ماجراهای غصب خلافت، مذمت‌های برخی
همسران پیامبر از جمله مسائلی است که ائمه در مواجهه با راویان اهل سنت، از ابراز آن سرباز
می‌زدند. شاید بتوان یادکرد برخی از این وقایع را از سوی ائمه، نشانه‌ای بر شیعه‌بودن روای دانست.
حفص بن غیاث نیز راوی اینچنین روایتی است: «عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ... وَ
أَمَّا قَوْلُهُ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ- عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ- وَلَا نِسَاءٌ مِنْ
نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ» فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فِي صَفِيَّةَ بِنْتِ حُيٍّ بْنِ أَخْطَبَ وَكَانَتْ زَوْجَةَ رَسُولِ
اللَّهِ صَ وَذَلِكَ أَنَّ عَائِشَةَ وَحَفْصَةَ كَانَتَا تُؤْذِيَانِهَا وَتَشْتَمَانِهَا- وَتَقُولَانِ لَهَا يَا بِنْتَ الْيَهُودِيَّةِ،
فَشَكَتَ ذَلِكَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ» (قمی، ۱۴۰۴: ۳۲۲/۲).

سه. یادکردهای شیعی حفص

با جستجو در روایات حفص بن غیاث، به تعبیری از سوی وی برمی‌خوریم که معمولاً از سوی
اصحاب خاص ائمه علیهم السلام، چون: زرارہ، محمد بن مسلم، ابو خالد کابلی، ابان بن تغلب و... در برابر
ائمه علیهم السلام به کار می‌رفته است. یادکرد «جَعَلْتُ فِدَاكَ» در مقابل ائمه ع، حکایت‌گر شناخت اصحاب از

جایگاه ویژه امام است؛ جایگاهی که هیچ‌گونه تناسبی با جایگاه «منتقل‌کننده معارف نبوی» ندارد. این تلقی، مخصوص شیعیان و برآمده از باورمندی ایشان نسبت به شأن امام است. حال، به این روایت حفص توجه کنید:

حدیث اول: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ قَالَ، قَالَ: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) ... قُلْتُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ فَمَا حَدَّثَ الرَّهْدُ فِي الدُّنْيَا فَقَالَ حَدَّثَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ» (قمی، ۱۴۰۴: ۱۴۶/۲).

حدیث دوم: عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ ظَبْيَانَ وَحَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَا قُلْنَا جُعِلْنَا فِدَاكَ أَيْ كَرَهُ أَنْ يَكْتُبَ الرَّجُلُ فِي خَاتَمِهِ غَيْرَ اسْمِهِ وَاسْمِ أَبِيهِ فَقَالَ فِي خَاتَمِي مَكْتُوبُ اللَّهِ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَفِي خَاتَمِ أَبِي مُحَمَّدٍ (ع) عَلِيٌّ (ع) وَكَانَ خَيْرَ مُحَمَدِي رَأَيْتُهُ بِعَيْنِي الْعِزَّةَ لِلَّهِ وَفِي خَاتَمِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَفِي خَاتَمِ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ عَ حَسْبِيَ اللَّهُ وَفِي خَاتَمِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) اللَّهُ الْمَلِكُ (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۷۳/۶).

جالب آنکه در حدیث دوم، به جز به کارگیری تعبیر «جُعِلْتُ فِدَاكَ»، شاهد هم‌گروهی حفص با راویان جلیل‌القدر شیعی چون: جمیل بن دراج^۱ هستیم. همچنین یادکرد از ائمه طاهرين (ع) به ترتیب، نیز می‌تواند نشانگر شیعه‌بودن حفص باشد.

چهار. نگاه خاص امام (ع) به حفص

نوع گفتگوی ائمه (ع) با راویان و مخاطبه ایشان نیز می‌تواند تا حدودی ما را به مذهب راویان رهنمون شود. در یکی از روایات، امام کاظم (ع) حفص را در شمار شیعیان و موالی خویش دانسته^۲: «عَنْ حَفْصٍ، قَالَ: سَمِعْتُ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ (ع) ...: يَا حَفْصُ مِنْ مَاتَ مِنْ أَوْلِيَانَا وَشِيعَتِنَا وَلَمْ

۱. هرچند که «یونس بن ظبیان» در برخی منابع رجالی چون: نجاشی (۴۴۸) و ابن‌غضائری (۱۰۱) تضعیف شده، ولی ظاهراً از جمله راویانی خاص امامتی است که نقل روایات خطیر، این اتهامات را شامل حال وی کرده است. وضعیت راویان دیگری چون: محمد بن سنان و سهل بن زیاد نیز اینگونه است.

۲. این نکته، جدای از آن نکات پیش‌گفته است که ائمه ع، ابایی از بیان معارف خاص امامتی به حفص نداشته، وی را شایسته دریافت و انتقال این دسته معارف می‌دانستند.

يُحْسِنِ الْقُرْآنَ، عَلَّمَ فِي قَبْرِهِ لِيَرْفَعَ اللَّهُ بِهِ مِنْ دَرَجَتِهِ؛ فَإِنَّ دَرَجَاتِ الْجَنَّةِ عَلَى قَدْرِ آيَاتِ الْقُرْآنِ، يَقَالُ لَهُ: اقْرَأْ وَارْقُ، فَيَقْرَأُ، ثُمَّ يَرْقِي» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲).^۱

در پایان یادکرد روایات و دلالت آن بر تشیع حفص بن غیاث، لازم است این نکته یادآور شود که هرچند در دلالت برخی از این روایات بر تشیع حفص، می‌توان خدشه کرد ولی در مجموع، نمی‌توان در دلالت این دسته روایات بر تشیع راوی اصلی آن، تردید کرد.

پنج. روایت‌گری از امام کاظم علیه السلام

چنانکه گذشت، محدث نوری «روایت‌گری حفص از امام کاظم علیه السلام» را، که نجاشی یادآور شده^۲ و در منابع حدیثی نیز منعکس شده^۳، به‌عنوان قرینه‌ای بر تشیع وی فراز آورده است.^۴ با واکاوی منابع رجالی و فهرستی شیعه، این نکته هویدا می‌شود که قاطبه روایان عامی‌مذهب ائمه اطهار علیهم السلام، از اصحاب الصادق علیه السلام بوده‌اند و شاید نتوان شخصی را یافت که علیرغم عامی‌بودن، روایت‌گر امام کاظم علیه السلام بوده باشد.^۵ از این رو، شاید بتوان روایت‌گری راوی از امام کاظم علیه السلام را به‌عنوان نشانه‌ای بر شیعه‌بودنش دانست.

۱. محقق خویی در رد دلالت این روایت بر تشیع حفص بن غیاث چنین نگاشته است: «على أن الرواية الثانية لا تصريح فيها بأن راويها هو حفص بن غياث فلعلة حفص بن سوقة، أو حفص بن البختری، أو غیرهما ممن روی عن موسی بن جعفر علیه السلام» (خویی، ۱۴۲۳: ۱۶۰/۷) در نقد این تردید باید گفت: اولاً این روایت هر چند در برخی نسخه‌های کتاب کافی، به صورت مطلق و بدون اشاره به نام پدرش آمده ولی در برخی نسخ خطی این کتاب، «بن غیاث» نیز ذکر شده است (ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹، ۶۱۱/۴) «فی» «بر، بف، جر: + / «بن غیاث»». ثانیاً: توجه به سند روایت، مصداق اصلی عنوان مشترک «حفص» در این سند را برمی‌نمایاند: حفص بن غیاث؛ چه اینکه اصلی‌ترین مسیر دستیابی کلینی به روایات حفص، این مسیر است: «علی بن ابراهیم عن ابیه عن القاسم بن محمد عن سلیمان بن داود». (ر.ک: نرم‌افزار درایة‌النور، محیط اسناد، سربرگ «ارتباط») سند این روایت نیز دقیقاً همین است. عجیب آنکه گمانه‌های مطرح‌شده توسط محقق خویی (حفص بن سوقة و حفص بن البختری)، به هیچ‌روی نمی‌تواند درست باشد؛ چه اینکه حفص بن سوقة هیچگاه راوی مستقیم ائمه علیهم السلام نبوده و از طرفی، مسیر «قاسم بن محمد عن سلیمان بن داود عن حفص» در هیچ سندی، مسیر دستیابی به این دو حفص احتمالی نبوده است.

۲. «و روی حفص عن أبي الحسن موسی علیه السلام» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴/۱۳۴۶).

۳. از جمله: کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۷۷/۶؛ صدوق، ۱۴۰۳: ۳۴۳.

۴. محدث نوری، ۱۴۲۹: الخاتمة، ۴/۲۶۳.

۵. ممکن است برخی، در مقابل این دیدگاه، به عامی‌بودن «عبد‌السلام بن صالح، ابوالصلت الهروی» استناد کنند که شیخ طوسی وی را «عامی» در شمار اصحاب الرضا علیه السلام یاد کرده است (طوسی، ۱۴۷۳: ۳۶۰). در پاسخ باید گفت که این نسبت فساد مذهب، از اشتباهات شیخ است و کشی و نیز نجاشی، به تشیع وی تصریح کرده‌اند: «أبو الصلت نقي الحديث و رأیناه یسمع و لکن کان شدید التشیع» (کشی، ۱۴۰۴: ۶۱۵/۱۱۴۸) و «روی عن الرضا علیه السلام ثقة صحيح الحديث» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۴۵/۶۴۳).

شش. تصریح اهل سنت به شیعی بودن حفص

شمس‌الدین ذهبی (وفات ۷۴۸ق) از رجالیان مشهور اهل سنت، در مدخل شریک بن عبدالله نخعی (وفات ۱۷۷ق)، قاضی کوفه در زمان امام صادق علیه السلام و از مشایخ حفص بن غیاث، به شیعه بودن حفص از زبان عبدالله بن ادریس (وفات ۱۹۲ق) که از معاصران حفص است، تصریح می‌کند: «قَالَ حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ سَمِعْتُ شَرِيكَاً يَقُولُ: قُبِضَ النَّبِيُّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَاسْتَحَارَ الْمُسْلِمُونَ أَبَا بَكْرٍ، فَلَوْ عَلِمُوا أَنَّ فِيهِمْ أَحَدًا أَفْضَلَ مِنْهُ كَانُوا قَدْ عَشَوْنَا... قَالَ عَلِيُّ بْنُ حُصَيْنٍ أَنَّهُ عَرَضَ هَذَا عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِدْرِيسَ، فَقَالَ ابْنُ إِدْرِيسَ: أَنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ حَفْصٍ؟ قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْطَقَ بِهَذَا لِسَانَهُ، قَوْلًا لَهُ إِنَّهُ لَشِيعِي، وَإِنْ شَرِيكَاً لَشِيعِي» (ذهبی، ۱۴۰۵: ۲۰۹/۸).

هر چند که تصریح به «شیعه بودن» حفص از زبان یک رجالی اهل سنت، می‌تواند بهترین دلیل بر شیعه بودن حفص باشد؛ چه اینکه گفته‌اند: «الفضل ما شهدت به الأعداء». ولی در نقد این قرینه، می‌توان به این نکته اشاره کرد که تعبیر «شیعی» نزد علمای اهل سنت، می‌تواند معنایی را جز آنچه که ما به دنبال اثبات آنیم، دربرداشته باشد. پژوهش‌ها گواه آن است^۱ که «شیعه» در قرون نخستین اسلامی در لسان علمای اهل سنت، بر کسانی نیز اطلاق می‌شد که در عین سنی بودن و پذیرش مکتب خلافت، به تقدّم علی بن ابی طالب علیه السلام بر خلیفه سوم ایشان باور داشتند. از این روست که در متن بالا، شریک بن عبدالله، که مورد لعن امام صادق علیه السلام واقع شده^۲ نیز شیعه خوانده شده است. ادامه سخن ذهبی پس از یادکرد کلام عبدالله بن ادریس نیز گواه دیگری بر دلالت نداشتن آن بر امامی بودن حفص است.^۳

۱. جهت اطلاعات بیشتر، ر.ک: مقاله مفهوم‌شناسی شیعه در منابع اهل سنت؛ محمد غفوری، فصل‌نامه پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ش ۶ تابستان ۱۳۹۱. همچنین: مقاله شیعه و تشیع مفهوم‌شناسی ماهیت و خاستگاه؛ علی آقائوری، مجله شیعه‌شناسی، ش ۱۱، ۱۳۸۴.

۲. «... فَقَالَ عليه السلام: مَا لَشَرِيكَ، شَرَكَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِشَرَاكَيْنِ مِنْ نَارٍ» (کشی، ۱۴۰۴: ۱۶۲/۱۶۳).

۳. ذهبی اینگونه کلام را دنبال می‌کند: «قُلْتُ: هَذَا التَّشْيِيعُ الَّذِي لَا مَحْذُورَ فِيهِ إِلَّا مِنْ قَبِيلِ الْكَلَامِ فِيمَنْ حَارَبَ عَلِيًّا -رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ- مِنَ الصَّحَابَةِ...»

هفت. سکوت رجال برقی در عامی خواندن وی

هر چند در کتاب الرجال برقی، عنوان «حفص بن غیاث النخعی» را نمی‌یابیم ولی در طبقه اصحاب الصادق علیه السلام، به عنوان «حفص بن عمر النخعی» برمی‌خوریم که می‌تواند تصحیف یافته عنوان «حفص أبو عمر النخعی» باشد؛ چه اینکه کنیه حفص بن غیاث، «ابو عمر» است که در نسخه رجال برقی، به «ابن عمر» تصحیف یافته است.^۱ بر فرض پذیرش این گمانه و بر پایه سبک نگارشی کتاب رجال برقی در پرداختن به فساد مذهب راویان شیعی از سویی و پرداختن به راویان عامی از دیگر سوی^۲، می‌توان شیعه‌بودن حفص بن غیاث را در نزد مؤلف، نزدیک‌تر به واقع دانست.

هشت. عمل شیخ طوسی به روایات منفرد حفص

شیخ طوسی در کتاب تهذیب الاحکام، در مواجهه با دو دسته مختلف الحدیث، عمل نکردن به روایت منفرد یک راوی عامی را وجه جمع اعلام داشته، آن را در مقام تقیه دانسته است: «فَهَذَا الْخَبَرُ مَحْمُولٌ عَلَى التَّقِيَةِ لِأَنَّ رَاوِيَهُ وَهْبُ بْنُ وَهْبٍ وَهُوَ عَامِيٌّ مَثْرُوكُ الْعَمَلِ بِمَا يَخْتَصُّ بِرِوَايَتِهِ» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱/۳۲/۲۲).

می‌توان چنین برداشت کرد که در مواقع اختلاف احادیث، سنی‌بودن راوی، قرینه‌ای بر تقیه‌ای بودن روایت و در نتیجه کنار گذاشتن محتوای روایت از گردونه افتاء است. اما وقتی نوع

۱. گفتنی است که در نرم‌افزار درایة النور (محیط کتب ثمانیه، سربرگ راوی)، عنوان «حفص بن عمر النخعی»، تصحیف یافته «خضر بن عمرو النخعی» از اصحاب الصادق علیه السلام اعلام شده است. هر چند این گمانه نیز تاحدودی پذیرفتنی است ولی فراوانی روایات حفص بن غیاث در مقابل اندک بودن روایات خضر بن عمرو، همچنین شباهت بیشتر «ابو و ابن» نسبت به «حفص و خضر»، می‌تواند این برداشت را ترجیح دهد. قرائن دیگری، چون: توسعه طبقه خضر بن عمرو (از اصحاب صادقین علیه السلام) و تفاوت اندک با طبقه حفص بن غیاث و نیز تفاوت یادکرد این راوی در رجال طوسی (خضر بن عمر الکوفی) با آنکه تبعیت وی از رجال برقی مسلم انگاشته شده، نیز مؤید این برداشت است. گفتنی است که در منابع حدیثی شیعه، تنها با سه روایت از خضر بن عمرو روبرویم: (برقی، ۱۳۷۱: ۱/۲۵۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۲۴۸ و ۱۰۱/۵؛ کشی، ۱۴۰۴: ۳۰۳/ش ۵۴۶).

۲. در این کتاب رجالی، هشت بار تصریح به عامی بودن راویان را مشاهده می‌کنیم. مؤلف در برخی موارد، به تعامل یک راوی با اهل سنت نیز اشاره داشته است: «محمد بن مسلم... و العامة تروی عنه و كان منا». بر پایه نشانه‌هایی چون: بسنده کردن به ۲۷ تن از اصحاب رسول الله ص که روایت‌گر فضائل اهل بیت علیهم السلام هستند در مقابل حجم فراوان صحابه آن حضرت، درج بخشی در پایان کتاب با عنوان «اسماء المنکرین علی ابی بکر» و نیز پرداختن تنها به عامی بودن راویان، می‌توان این کتاب را «رجال امامتی» به حساب آورد.

مواجهه شیخ طوسی با روایات حفص بن غیاث را در این کتاب بررسی می‌کنیم، تعامل متفاوتی را شاهدیم. شیخ طوسی از ۹ روایت اختلافی حفص بن غیاث که در کتاب استبصار ارائه می‌دهد، در برخی موارد به مفاد آن فتوا داده؛ هر چند که روایات مقابل، دارای اسناد عالی هستند^۱. در برخی موارد، روایت حفص را کنار گذاشته، عمل نمی‌کند ولی هیچگاه به عامی بودنش اشاره‌ای نکرده و آن را دلیلی برای کنار گذاشتن روایت، اعلام نداشته است.^۲ جالب آنکه در ششمین روایت حفص در کتاب استبصار (۱۳۹۰: ۳/۳) تنها به روایت حفص بن غیاث فتوا داده و آن را در مقابل روایت راوی جلیل‌القدری چون اسحاق بن عمار، کنار نگذارده است.

پرواضح است که این نشانه را نمی‌توان پذیرفت؛ چه اینکه می‌توان گفت کنار گذاشتن روایت «وهب بن وهب» که در ابتدای این دلیل گذشت، نه به خاطر عامی بودن وی، بلکه به خاطر شخصیت حدیثی ضعیف و غیرقابل اعتمادش بوده است. از این روست که همین عبارت، در کتاب دیگرش؛ استبصار، به گونه‌ای دیگر یاد شده است: «فَهَذَا الْخَبَرُ مَحْمُولٌ عَلَى التَّقِيَّةِ لِأَنَّ رَاوِيَهُ وَهْبُ بْنُ وَهْبٍ وَهُوَ عَامِّي ضَعِيفٌ مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ فِيمَا يَخْتَصُّ بِهِ» (همان، ۴۸/۱).

نتیجه‌گیری

بر پایه توجه ویژه به دو مؤلفه راوی‌شناسی: «تحلیل واقع‌بینانه متون رجالی» و «تحلیل محتواسناسانه روایات»، می‌توان حفص به غیاث نخعی قاضی را که در شمار راویان پروایت امام صادق علیه السلام جای گرفته، یک راوی شیعه دانست که به خاطر عواملی چون: فشارهای شدید مالی، به پذیرش قضاوت در حکومت عباسی گردن نهاد. دستاوردهای میانی پژوهش را نیز می‌توان اینگونه برشمرد:

۱. دوره «اخذ» و فراگیری حدیث حفص از امام صادق و کاظم علیه السلام، در دوران جوانی وی (از حدود ۲۵ سالگی) و دوره ادای و استادی‌اش نیز بیش از تصدی قضاوت وی در ۶۰ سالگی‌اش رخ داده است. بنابراین می‌توان ادعا کرد که قضاوت حفص، هیچ تأثیری در اخذ و ادای احادیث وی نداشته است.

۱. حدیث سوم و حدیث نهم حفص در کتاب استبصار بدین شکل است.

۲. حدیث پنجم، هفتم و هشتم اینگونه است.

۲. در منابع شیعی موجود، رجال کشی در قرن چهار و فهرست طوسی در قرن پنج هجری را می‌توان سرآغاز سنی دانستن حفص بن غیاث به حساب آورد. این دیدگاه، در قرن‌های بعد تا عصر حاضر نیز در منابع رجالی و فقهی وارد شده و گسترش یافته است.

۳. اولین نگره شیعه‌بودن حفص، از سوی وحید بهبهانی در اواخر قرن دوازدهم ارائه شد. این نگره در قرن بعد توسط سه رجالی شیعی: محدث نوری، ابوالمعالی کلباسی و سپس مامقانی پی گرفته شد.

۴. در میان نشانه‌های شیعه‌بودن حفص، شاید بتوان دیدگاه نجاشی را، که نه «سکوت»، بلکه «مخالفت آشکار» با دیدگاه کشی و طوسی است، مهم‌ترین قلمداد کرد.

نقل معارف خاص شیعی از سوی حفص بن غیاث، که بیشتر گرد محور امامت چرخ می‌خورد، دومین نشانه بر شیعه‌بودن حفص است. نشانه‌های دیگری چون: یادکردهای ویژه شیعیان، نگاه خاص حفص به امام، توجه به عملکرد شیخ طوسی در مواجهه با احادیث منفرد حفص، روایت‌گری وی از امام کاظم ع، نیز در حکم به تشیع حفص، مؤثر است.

فهرست منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، الأمالی، تهران: کتابچی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)، علل الشرائع، قم: داوری، ۱۳۸۵ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)، عیون أخبار الرضا، تصحیح لاجوردی، تهران: جهان، ۱۳۷۸ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)، معانی الأخبار، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق.
- ابن ادریس حلی، محمد بن منصور، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.
- ابن داود حلی، حسن بن داود، الرجال، تحقیق آل بحر العلوم، نجف: مطبعة الحیدریة، ۱۳۹۲ ق.
- ابن سعد بغدادی، الطبقات الکبری، تحقیق عطا محمد عبدالقادر، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.
- استرآبادی، محمد بن علی، منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۲۲ ق.
- امین عاملی، سید محسن، أعیان الشیعة، تحقیق حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، بی‌جا، ۱۴۰۳ ق.
- برقی، احمد بن عبدالله، الرجال، تحقیق حیدر البغدادی، قم: مؤسسة الإمام الصادق، ۱۴۳۳ ق.
- برقی، احمد بن محمد، المحاسن، قم: دارالکتب الاسلامیة، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ش.
- پایگاه اینترنتی مدرسه فقهت: eshia.ir.
- پورموسی، مجتبی و جمال الدین حیدری فطرت، «ترسیم طبقه روایی ابراهیم بن هاشم قمی و رفع چالش‌های پیش‌رو»، مجله حدیث حوزه، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
- تراجم و کتابشناسی، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش سوم، ۱۳۹۵ ش.
- جامع فقه اهل البيت، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش دوم، ۱۳۸۸ ش.
- جامع الاحادیث، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش ۳/۵، ۱۳۹۰ ش.
- جیوشی، محمد ابراهیم، «حفص بن غیاث ابوعمر القاضی الکوفی النخعی»، الازهر، سال ۴۷، ۱۳۹۵ ق.

حائرى، محمد بن اسماعيل، منتهى المقال فى أحوال الرجال، قم: مؤسسة آل البيت لاحياء التراث، ١٤١٦ق.

حر عاملى، محمد بن الحسن، الرجال، تحقيق على فاضلى، قم: دار الحديث، ١٤٢٧ق.

حر عاملى، محمد بن الحسن، وسائل الشيعة، قم: مؤسسة آل البيت، ١٤٠٩ق.

حلى، جعفر بن حسن، المعتبر فى شرح المختصر، تحقيق حيدرى، شمس الدين و مرتضى، قم: مؤسسة سيد الشهداء، چاپ اول، ١٤٠٧ق.

حلى، حسن بن يوسف، خلاصة الأقوال فى معرفة الرجال، تحقيق جواد قيومى، قم: مؤسسة نشر الفقه، بی جا، ١٤١٧ق.

خطيب بغدادى، ابوبكر، تاريخ بغداد، تحقيق معروف بشار عواد، بيروت: دار الغرب الاسلامى، چاپ اول، ١٤٢٢ق.

خويى، سيد ابوالقاسم، معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواة، قم: مؤسسة الخويى الاسلاميه، چاپ پنجم، ١٤١٣ق.

دراية النور، قم: مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى، ويرايش ١/٢، ١٣٨٥ش.

ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، سير أعلام النبلاء، تحقيق مجموعة من المحققين، بيروت: مؤسسة الرسالة، چاپ سوم، ١٤٠٥ق.

رجال شيعه، قم: مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى، ١٣٩٥ش.

شوشترى، محمد تقى، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامى، چاپ دوم، ١٤١٠ق.

شهيد اول، محمد بن مكى عاملى، البيان، تحقيق محمد حسون، قم: بی نام، چاپ اول، ١٤١٢ق.

شهيد اول، محمد بن مكى عاملى، ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ اول، ١٤١٩ق.

شهيد ثانى، زين الدين بن على، رسائل الشهيد الثانى (حاشيه بر خلاصة الأقوال)، برگرفته از نرم افزار جامع فقه اهل بيت، نسخه ٢.

شهيد ثانى، زين الدين بن على، مسالك الأفهام إلى شرح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الاسلاميه، چاپ اول، ١٤١٣ق.

شيخ بهايى، بهاء الدين محمد بن حسين، مشرق الشمسين و اكسير السعادتین، با تعليقات خواجهي، مشهد: مجمع البحوث الاسلاميه، ١٤١٤ق.

- صفار، محمدبن الحسن، بصائر الدرجات، تهران: مؤسسة الأعلمی، بی‌جا، ۱۳۶۲ش.
- طوسی، محمدبن الحسن (شیخ طوسی)، الأمالی، قم: دارالثقافة، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- طوسی، محمدبن الحسن، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تصحیح خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی‌جا، ۱۳۹۰ق.
- طوسی، محمدبن الحسن، الرجال، تحقیق قیومی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۳ش.
- طوسی، محمدبن الحسن، العدة فی اصول الفقه، تحقیق محمدرضا انصاری، قم: انتشارات ستاره، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمدبن الحسن، الفهرست، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمدبن الحسن، تهذیب الأحکام، تحقیق حسن الموسوی الخراسانی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، تصحیح جامعه پژوهش‌های اسلامی، مشهد: چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- عیاشی، محمدبن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمیه، چاپ اول، ۱۳۸۰ق.
- غضائری، احمدبن الحسین، الرجال، تحقیق سیدمحمد رضا حسینی جلالی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تصحیح موسوی جزائری، قم: دارالکتاب، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
- کرکی، علی بن حسین (محقق ثانی)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.
- کشّی، محمدبن عمر، رجال کشّی (اختیار معرفة الرجال)، تصحیح میرداماد استرآبادی، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۴ق.
- کلیاسی، ابوالعالی، الرسائل الرجالية، تحقیق محمدحسین درایتی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تحقیق مؤسسة دارالحديث، قم: مؤسسة علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۴۲۹ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.

مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، تحقیق محیی الدین المامقانی، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۲۴ ق.

مزى، یوسف الکلبی، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، تحقیق معروف بشار عواد، بیروت: مؤسسه الرسالة، چاپ اول، ۱۴۰۰ ق.

مفید، محمد بن محمد (شیخ مفید)، الأمالی، تحقیق حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، بی جا، ۱۴۱۳ ق.

موسوی پور، سید احمد، بازخوانی تضعیفات علی بن حسان هاشمی بر پایه بازیابی کتاب تفسیر باطن وی، پایان نامه سطح ۳ حوزه علمیه قم، ۱۴۰۲ ش.

نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ ششم، ۱۳۶۵ ش.

نجفی، بشیر حسین، بحوث فقهیه معاصره، مقرر: ضیاء زین الدین، نجف اشرف: دفتر حضرت آیه الله نجفی، چاپ اول، ۱۴۲۷ ق.

نور السیره، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش دوم.

نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (الخاتمة)، بیروت: مؤسسه آل البيت، ۱۴۲۹ ق.

Bibliography

The Noble Qur'ān

Primary Sources

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Istibṣār fī-mā Ikhtulifa min al-Akhhbār. Ed. Ḥasan al-Mūsawī al-Khurasān. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, n.d., 1390 AH.

Amīn al-ʿĀmilī, Sayyid Muḥsin. Aʿyān al-Shīʿa. Ed. Ḥasan Amīn. Beirut: Dār al-Taʾāruf li-l-Maṭbūʿāt, n.d., 1403 AH.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan (Shaykh al-Ṭāʾifa). al-Amālī. Qom: Dār al-Thaqāfa, 1st ed., 1414 AH.

Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. ʿAlī. al-Amālī. Tehran: Kitābchī, 6th ed., 1376 Sh.

al-Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. al-Amālī. Ed. Ḥusayn Ustādūlī & ʿAlī Akbar Ghaffārī. Qom: Congress of Shaykh al-Mufīd, 1413 AH.

al-Najafī, Bashīr Ḥusayn. Buḥūth Fiqhiyya Muʿāṣira. Recorded by Diyāʾ Zayn al-Dīn. Najaf al-Ashraf: Office of Āyat Allāh al-Najafī, 1st ed., 1427 AH.

al-Ṣaffār, Muḥammad b. al-Ḥasan. Baṣāʾir al-Darajāt. Tehran: Muʾassasat al-Aʿlamī, n.d., 1362 Sh.

al-ʿĀmilī (al-Shahīd al-Awwal), Muḥammad b. Makkī. al-Bayān. Ed. Muḥammad Ḥassūn. Qom, 1st ed., 1412 AH.

al-Khaṭīb al-Baghdādī, Abū Bakr. Tārīkh Baghdād. Ed. Bashshār ʿAwwād Maʾrūf. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1st ed., 1422 AH.

al-ʿAyyāshī, Muḥammad b. Masʿūd. Tafsīr al-ʿAyyāshī. Ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī. Tehran: al-Maṭbaʿa al-ʿIlmiyya, 1st ed., 1380 AH.

al-Qummī, ʿAlī b. Ibrāhīm. Tafsīr al-Qummī. Ed. Mūsawī al-Jazāʾirī. Qom: Dār al-Kitāb, 3rd ed., 1404 AH.

al-Māmaqānī, ʿAbd Allāh. Tanqīḥ al-Maqāl fī ʿIlm al-Rijāl. Ed. Muḥyī al-Dīn al-Māmaqānī. Qom: Muʾassasat Āl al-Bayt, 1424 AH.

al-Mizzī, Yūsuf b. al-Zakī. Tahdhīb al-Kamāl fī Asmāʾ al-Rijāl. Ed. Bashshār ʿAwwād Maʾrūf. Beirut: Muʾassasat al-Risāla, 1st ed., 1400 AH.

- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. Tahdhīb al-Aḥkām. Ed. Ḥasan al-Mūsawī al-Khurasān. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 4th ed., 1407 AH.
- al-Karakī (al-Muḥaqqiq al-Thānī), ‘Alī b. al-Ḥusayn. Jāmi‘ al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawā‘id. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 2nd ed., 1414 AH.
- al-Ḥillī (al-‘Allāma al-Ḥillī), Ḥasan b. Yūsuf. Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma‘rifat al-Rijāl. Ed. Jawād Qayyūmī. Qom: Mu‘assasat Nashr al-Fiqāha, 1417 AH.
- al-‘Āmilī (al-Shahīd al-Awwal), Muḥammad b. Makkī. Dhikrā al-Shī‘a fī Aḥkām al-Sharī‘a. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1st ed., 1419 AH.
- Ibn Dāwūd al-Ḥillī, Ḥasan b. Dāwūd. al-Rijāl. Ed. Āl Baḥr al-‘Ulūm. Najaf: al-Maṭba‘a al-Ḥaydarīyya, 1392 AH.
- al-Barqī, Aḥmad b. ‘Abd Allāh. al-Rijāl. Ed. Ḥaydar al-Baghdādī. Qom: Mu‘assasat al-Imām al-Ṣādiq (‘a), 1433 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Rijāl. Ed. Qayyūmī. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī, 3rd ed., 1373 Sh.
- al-Kashshī, Muḥammad b. ‘Umar. Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl (Rijāl al-Kashshī). Ed. Mīrdāmād Astarābādī; critical edition by Sayyid Maḥdī Rajā‘ī. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth, 1404 AH.
- al-Najāshī, Aḥmad b. ‘Alī. Rijāl al-Najāshī. Ed. Sayyid Mūsā Shubayrī Zanjānī. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī, 6th ed., 1365 Sh.
- al-Ghaḍā‘irī, Aḥmad b. al-Ḥusayn b. ‘Ubayd Allāh. al-Rijāl. Ed. Sayyid Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.
- al-Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Rijāl. Ed. ‘Alī Fāḍilī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1427 AH.
- al-Kalbasī, Abū al-Ma‘ālī. al-Rasā’il al-Rijālīyya. Ed. Muḥammad Ḥusayn Dirāyatī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.
- al-Shahīd al-Thānī (Zayn al-Dīn al-‘Āmilī). Rasā’il (including marginal glosses on Khulāṣat al-Aqwāl), extracted from Jāmi‘ Fiqh Ahl al-Bayt software.
- Ibn Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad b. Maṣṣūr. al-Sarā’ir al-Ḥawī li-Taḥrīr al-Fatāwā. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmiyya, 2nd ed., 1410 AH.

- al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad. Siyar A' lām al-Nubalā'. Ed. collective editors. Beirut: Mu'assasat al-Risāla, 3rd ed., 1405 AH.
- Ibn Sa'd al-Baghdādī. al-Ṭabaqāt al-Kubrā. Ed. 'Aṭā Muḥammad 'Abd al-Qādir. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1st ed., 1410 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-'Udda fī Uṣūl al-Fiqh. Ed. Muḥammad Riḍā Anṣārī. Qom: Intishārāt Sitāra, 1417 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. 'Ilal al-Sharā'i'. Qom: Dāwarī, 1385 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. 'Uyūn Akhbār al-Riḍā ('a). Ed. Lājwardī. Tehran: Jahān Press, 1378 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Fihrist. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1417 AH.
- al-Shūshtarī, Muḥammad Taqī. Qāmūs al-Rijāl. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 2nd ed., 1410 AH.
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. al-Kāfī. Ed. 'Alī Akbar Ghaffārī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 4th ed., 1407 AH.
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. al-Kāfī. Ed. Dār al-Ḥadīth Institute. Qom: Mu'assasa 'Ilmiyya-Thaqāfiyya Dār al-Ḥadīth, 1429 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh. Ed. 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 2nd ed., 1413 AH.
- al-Barqī, Aḥmad b. Muḥammad. al-Maḥāsin. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 2nd ed., 1371 AH.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. Masālik al-Afhām ilā Sharḥ Sharā'i' al-Islām. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyya, 1st ed., 1413 AH.
- al-Nūrī, Mīrzā Ḥusayn. Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il (Conclusion section). Beirut: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a), 1429 AH.
- al-Bahā'ī, Bahā' al-Dīn Muḥammad b. Ḥusayn. Mashriq al-Shamsayn wa Iksīr al-Sa'ādatayn, with glosses by al-Khwājū'i. Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya, 1414 AH.

Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. ‘Alī. Ma‘ānī al-Akḥbār. Ed. ‘Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī (affiliated with Jāmi‘at al-Mudarrisīn), 1st ed., 1403 AH.

al-Ḥillī, Ja‘far b. al-Ḥasan. al-Mu‘tabar fī Sharḥ al-Mukhtaṣar. Ed. Ḥaydarī, Shams al-Dīn & Murtaḍawī. Qom: Mu‘assasat Sayyid al-Shuhadā’ (‘a), 1st ed., 1407 AH.

al-Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth wa Tafṣīl Ṭabaqāt al-Ruwāt. Mu‘assasat al-Khū‘ī al-Islāmiyya, 5th ed., 1413 AH.

al-Ḥillī (al-‘Allāma), Ḥasan b. Yūsuf b. Muṭahhar. Muntahā al-Maṭlab fī Taḥqīq al-Madḥhab. Ed. Islamic Research Institute. Mashhad, 1st ed., 1412 AH.

al-Ḥā’irī, Muḥammad b. Ismā‘īl. Muntahā al-Maqāl fī Aḥwāl al-Rijāl. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth, 1416 AH.

al-Astarābādī, Muḥammad b. ‘Alī. Manhaj al-Maqāl fī Taḥqīq Aḥwāl al-Rijāl. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1422 AH.

al-Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan. Wasā’il al-Shī‘a. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1409 AH.

Articles and Theses

Pourmūsā, Mujtabā & Ḥaydarī-Fiṭrat, Jamāl al-Dīn. “Mapping the Narratorial Stratum of Ibrāhīm b. Hāshim al-Qummī and Addressing Its Challenges.” Ḥadīth Hawza Journal, no. 17 (Autumn–Winter 1398 Sh).

al-Jiyūshī, Muḥammad Ibrāhīm. “Ḥafṣ b. Ghiyāth Abū ‘Umar al-Qāḍī al-Kūfī al-Nakha‘ī.” al-Azhar Journal, vol. 47, 1395 AH.

Mūsawīpūr, Sayyid Aḥmad. Reassessing the Weakening Judgments of ‘Alī b. Ḥassān al-Hāshimī Based on the Recovery of His Esoteric Tafsīr. Level 3 Seminary Thesis, Qom, 1402 Sh.

Software and Online Databases

Tarājim wa Kitābshināsī. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī ‘Ulūm Islāmī, v.3, 1395 Sh.

Jāmi‘ Fiqh Ahl al-Bayt (‘a). Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī ‘Ulūm Islāmī, v.2, 1388 Sh.

Jāmi' al-Aḥādīth. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.3.5, 1390 Sh.

Dirāyat al-Nūr. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.1.2, 1385 Sh.

Rijāl Shī'a. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī 'Ulūm Islāmī, 1395 Sh.

Nūr al-Sīra. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.2.

Madrassa-ye Fiqāhat Website (eshia.ir).

